

PÜHA SÕJA OTSINGUIL: RISTISÕDADE UUEMAST HISTORIOGRAAFIAST EUROOPAS JA LÄÄNEMEREMAADES¹

Linda Kaljundi

Ristisõjad näivad omavat erakordselt universaalset loomust, mis võimaldab nende mälestusel pidevalt n-ö õhus olla – ning seda eriti kriisiaegadel, kui tekib vajadus legitimeerida ühe või teise ettevõtmise õiglast eesmärki või anda vastasseisudele “ajalooline dimensioon”. Selle kohta leiab rohkelt näiteid ka lähiajaloo, eriti Esimesest, aga ka Teisest maailmasõjast, kus Saksa sõjaplaan kandis ristisõdijast keisri järgi nime “Barbarossa”. Samalaadsete metafooride potentsiaal ei jäänud toona kasutamata liitlastelgi, nii et nende vägede ülemjuhataja Dwight D. Eisenhower andis ka oma 1948. aastal ilmunud sõjamälestustele pealkirja *Crusade in Europe*. Täna-sesse päeva tulles võib aga tõdeda, et ka praegused konfliktid Lähis-Idas inspireerivad looma loendamatuid populaarteaduslikke raamatuid, ajaleheartikleid ja sõnavõtte, mis halvemal juhul kuulutavad ristisõdade jätkumist või, ainult õige pisut paremal puhul, pajatavad islami ja kristluse vastasseisu nüüdseks juba “tuhandaastasest ajaloost”.

Kuigi ajastuomastest kirgedest pole ka ristisõdade ajalooteaduslik uurimus kunagi päriselt puutumata jäänud, kulges see 19. ja 20. sajandil pikka aega valdavalt traditsioonilises voolu vees, järgides uusajal väljakujunenud kanoonilist arusaama ristiretkedest kui aastatel 1097–1291 toimunud kaheksast sõjakäigust Püha Maa vabastamiseks. Sellised ruumilised ja ajalised piirid ning numeratsiooni oli 1709. aastal toonud käibele Georg Christoph Müller. Nagu viimastel aastatel on üha enam osutatud, ongi ristisõjad meile tuntud kujul uusaegne nähtus. See puudutab juba terminit “ristisõda” (pr. *croisade*, ingl. *crusade*) – tuletist väljendist risti võtma (ld. *crux suspexit*, pr. *se croiser* jne) – mis juurduis alles pärast keskaega. Ristisõdade kaasajal taoline üldmõiste puudus, nii et retkede tähistamiseks oli kasutusel terve rida eri nimetusi nagu palverännak (*peregrinatio*), teekond (*iter*), sõjaretk (*expeditio*) jne. Niisiis algas ristisõdade defineerimine ja katalogiseerimine

¹ Käesolev artikkel ilmub ETF-i grandid 5514 ja sihtfinantseeritava teema 0042478s03 raames.

alles 16. sajandi ususõdade ajal, mil ühtlasi hakkasid ristisõja küsimuses üha rohkem eristuma ka katoliiklike ja protestantlike õpetlaste hoiakud ja huvid.² Hiljem tõid juba hävitava ristisõdade kriitika endaga kaasa valgustusajastu autorite nagu Voltaire'i, David Hume'i, Denis Diderot' ja Edward Gibboni tööd. Alles 19. sajandi romantismi ja kolonialismi voolu vees kerkis esile positiivsem hinnang, mis aga äraspidiselt idealiseeritud kujul esitas ristisõdijaid Euroopa *Kulturträger*'itena ning toonaseid vallutusi hilisema koloniaalekspansiooni kangelasliku eellooda.³ Ajalooteaduse professionaalseerumise ajavaimule vastavalt anti 19. sajandil välja ka peamised, siiani kasutusel olevad allikakogumikud ning süveneti Levanti ristisõdijate riikide halduskorra ning ristiretkede sõjanduse uurimisse.

Ristisõjauurimise kuldajastu katkestas Esimene maailmasõda, sellega kaasnenud totaalse sõja kogemus ja hilisem koloniaalimpeeriumite lagunemine. Kuigi oleks kindlasti vale väita, et vahepealsel ajal olulisi käsitlusi või väärikaid monograafiaid ei ilmunudki, saabus uus tõusulaine siiski alles 1970. aastatel. Just sellest ajast peale on ristisõdade uurimine plahvatuslikult kasvanud – seda nii teemaderingi ja metodoloogiat, ristisõdade ajalise-geograafilist määratlust kui ka sel teemal ilmuvate artiklite ja raamatute ning konverentside ja seminaride hulka silmas pidades. Alates 2002. aastast ilmub ajakiri *Crusades*⁴ ning praeguseks on jõutud juba uute ristisõja-entsüklopeediate väljaandmiseni.⁵ Enamgi veel, ka ristisõdade historiograafia on kiiresti kujunemas omaette mahukaks uurimisvaldkonnaks.⁶

² Vt Christopher Tyerman, "Holy war, Roman popes and Christian soldiers: some early modern views on medieval Christendom", *Studies in Church History*, 11 (1999), 293–307.

³ Toonased peateosed on Joseph François Michaud, *Histoire des croisades*, 3 vols. (Paris, 1812–1817); Charles Mills, *History of the crusades*, 2 vols. (London, 1820); Friedrich Wilken, *Geschichte der Kreuzzüge* 17 Bde. (Leipzig, 1817–1832).

⁴ Ent ristisõjad leiavad sagedast käsitlemist ka sellistes hiljuti asutatud ajakirjades nagu: *Al-Masaq: Islam and the medieval Mediterranean* (ilmub alates 1988) ning *Medieval Encounters: a journal of Jewish, Christian and Muslim culture in confluence and dialogue* (ilmub alates 1995).

⁵ Esmajoones Alan V. Murray toimetatud *The crusades: an encyclopedia*, 4 vols. (Santa Barbara, CA., 2006); vt ka Alfred J. Andrea, *Encyclopedia of the crusades* (Westport, CT., 2003).

⁶ Põhjaliku bibliograafia leiab ülalviidatud Alan V. Murray toimetatud vastsest entsüklopeediast *The crusades: an encyclopedia*; hea lühiülevaate annavad: Giles Constable, "The historiography of the crusades", *The crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, ed. by Angeliki E. Laiou ja Roy Parviz Mottahedeh (Washington, DC., 2001), 1–22; Franco Cardini, "L'histoire des croisades et des pèlerinages au XXe siècle", *Cahiers de civilisation médiévale*, 49 (2006), 359–372; Jean Flori, "De Clermont à Jérusalem: la première croisade dans l'historiographie récente (1995–1999)", *Le Moyen Age*, 105 (1999), 439–455.

Selle paradigmuuutuse kaasatoonud mõjukale uurimissuunale antud üldnimetus – pluralistlik käsitlus – sobib ühtlasi hästi iseloomustama ka ristisõjauurimise tänast kirevat seisutervikuna. Järgnevalt visandangi esmalt uue ristisõdade historiograafia praegused peavoolud, seejärel vaatlen aga nende mõju Läänemere ristisõdade ajalookirjutusele, mis on viimasel aastakümnel samuti märgatavalt elavnenu. Olgu siinkohal juba etteruttavalt märgitud, et arvestades ristisõdadele pühendatud uurimuste hiiglaslikku kasvu, ei tee ma katset esitada ammendavat bibliograafiat, vaid püüan esmajoones joonistada välja paaril viimasel aastakümnel esile kerkinud peamisi tendentse, teemasid ja probleeme.

Ristisõdade historiograafia alates 1970. aastatest

1970–80. aastatel hakati ristisõdu käsitlema senisest märksa avaramalt, vastandudes selgelt traditsioonilisele ristisõja määratlusele. Nagu öeldud, piiritles viimane ristisõjad Püha Maa vabastamiseks toimunud sõjakäikudega, mis algasid 1095. aastal Clermont'i kirikukogul paavst Urbanus II (1088–99) suust kõlanud ristisõjaüleskutsega ning lõppesid ristisõdijate viimase Lähis-Ida tugipunkti, Akka langemisega 1291. aastal.⁷

Heites klassikalise, ajaliste ja ruumiliste kriteeriumite tugineva määratluse kõrvale, on uus laine seega esmalt küsinud ristisõja definitsiooni järele – *What were the Crusades?* või *Was ist eigentlich ein Kreuzzug?*, nagu on viimasel ajal kõlanud ka mitmete raamatute ja artiklite pealkirjad. Sellele küsimusele vastamiseks on pöördutud nii ristisõdade juurte kui selle liikumise uudsuse ja eripära poole. Rõhutades ühelt poolt varasemast märksa enam ristisõjaliikumise laia baasi – nende tuginemist nii varasemale püha sõja ja augustiinliku õiglaste sõja (*bellum iustum*) kui ka palverännutraditsioonile – on teisalt uurijad valdavalt väitnud, et 1095. aastal pandi alus millelegi tähelepanuväärselt uuele. Esiteks nähakse ristisõjaliikumise uudsusust indulgentside (ehk patukaristuse kustutuse) teoloogia ja praktika väljakujunemises. Eelkõige just indulgentsi saavutamise vahendina määratles ristisõda juba uue ristisõdade uurimistraditsiooni suureks ja omas ajas erandlikuks eeskujuks peetud Carl Erdmann oma 1935. aastal ilmunud teo-

⁷ Nn traditsioonilise ristisõjakäsitluse tuntuimad monograafiad Teise maailmasõja järgest ajast on: Steven Runciman, *A history of the crusades*, 3 vols. (Cambridge, 1951–54); Hans Eberhard Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge* (Stuttgart, 1965) ja ka üks kõige mahukam, enam kui kahekümne aasta pikkuse töö tulemusena ilmunud klassikaline ristisõdade ajaloo käsitlus: *A history of the crusades*, ed. by Kenneth M. Setton, 6 vols. (Philadelphia, 1962–89). Selle faksiimiletrüki e-versioon on kättesaadav ka Wisconsinis Ülikooli koduleheküljelt: <<http://digicoll.library.wisc.edu/History/>> (10.05.2007).

ses *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*.⁸ Samas töös joonistub välja ka teine ristisõdade definitsiooni puudutav oluline küsimus – kas ristisõja eesmärk oli Püha Maa ja Jeruusalemma vabastamine või kristlaskonna kaitsmine üldisemalt? Erdmanni järgi oli Urbanus II üleskutses kesksel kohal (ida)kristlaste kaitsmine, mille kõrval omasid Jeruusalemma vabastamine ja sinna tehtavate palverännakute traditsioon vähemat kaalu. Pluralistlik uurimus on selle seisukoha valdavalt üle võtnud, rõhutades ühelt poolt ristisõjaliikumise uudsust, teisalt aga ka selle olemuslikult kristluse (sh nii kristlaste kui nende maade, aga ka neilt röövitud varade jne) kaitsmisele kutsuva ideoloogia universaalsust ja kohaldatavust erinevatele rinnetele. Ristisõda käsitletakse niisiis olemuselt kaitsesõjana. Lisaks Erdmannile tuleb uue laine eelkäijatest mainida veel ka H. E. J. Cowdrey't ja Giles Constable'it, kelle töödel oli oluline panus osutamaks ristisõdade seostele nii indulgentside kui laiemalt ka 11.–12. sajandil kirikut vallanud reformiliikumisega⁹ ning samuti James Brundage'it, kelle põhjanev töö pani aluse ristisõja ja kanoonilise õiguse vahekorra uurimisele.¹⁰

Suurem pööre saabus aga 1970. aastate lõpul ning seostus esialgu peamiselt angloameerika autorite, eriti aga briti ajaloolase Jonathan Riley-Smithi töödega, mis näitasid, et ristisõjaliikumine hõlmas Euroopat märksa laiemalt ning seda nii nende ajalisi ja geograafilisi piire kui ka kultuurilist ja sotsiaalset mõju silmas pidades.¹¹ Ristisõdade ruumilis-ajalise reviiiri laiendamise kõrval erinesid nende uurimused varasemast traditsioonist veel selleski, et kui viimane tegeles eelkõige ristisõdade poliitilisõjandusliku ja sotsiaal-majandusliku ajaloo, siis uue laine autorid keskendusid ristisõjaliikumise laia leviku ja mõjukuse põhjuste analüüsimisel pigem osalejate religioossetele motiividele. Siin avaldub ka teine oluline erinevus võrreldes varasema historiograafia: kui varem nähti

⁸ Carl Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte, 6 (Stuttgart, 1935).

⁹ H. E. J. Cowdrey, *Popes, monks, and crusaders*, History Series, 27 (London, 1984); Giles Constable, "The place of the crusaders in medieval society", *Viator*, 29 (1998), 377–403; Giles Constable, "The Second Crusade as seen by contemporaries", *Traditio*, 9 (1953), 213–79, tema artiklite faksiimiletrükk: Giles Constable, *Monks, hermits and crusaders in medieval Europe*, Variorum reprints (London, 1988).

¹⁰ James Brundage, *Medieval canon law and the crusader* (Madison, WI., 1969). James Brundage on muuhulgas tõlkinud inglise keelde ka Henriku Liivimaa kroonika: *The chronicle of Henry of Livonia* (Madison, WI., 1961) (uustrükk New York, 2003).

¹¹ Jonathan Riley-Smithilt pärinevad mitmed uuema ristisõjahistoriograafia standardteosed nagu: *What were the crusades?* (London, 1977); *The First Crusade and the idea of crusading* (London, 1986); *The first crusaders, 1095–1131* (Cambridge, 1997). Temalt on ilmunud käepärane ristisõja-allikate kommenteeritud valikkogu: Jonathan ja Louise Riley-Smith, *The crusades: idea and reality, 1095–1274* (London, 1981).

ristisõtta asumise peamise motiivina soovi saada retkest majanduslikku kasu, omandada maavaldusi ja rikkusi, siis nüüdseks on hakatud pidama määravaks just osalejate usulist pühendumust ja neile lubatud indulgentsi. Jonathan Riley-Smithist alates on uuemad uurimused veenvalt näidanud, et kuna retkele asumine oli äärmiselt kulukas ja teekonna lõpus terendavad tulud vägagi ebakindlad, siis oli enamasti tegemist pigem kahjumliku kui kasumliku ettevõtmisega. See on aga ühtlasi ümber lükanud nn nooremate poegade teesi (mille kohaselt osalesid ristisõdades pärandist ilma jäänud noored aadlikud), näidates, et sõjakäike algatasid ja neis osalesid peamiselt suured isandad, vähemkindlustatud sõdalased võtsid retkedest osa aga enamasti mõne jõukama ristisõdija kaaskonnas. Ristisõdijate motiividesse puutuvalt tuleb kuningate ja teiste suurte isandate puhul olulisteks teguriteks pidada ristisõdimisega kaasnevat prestiiži, mis võimaldas asetada ennast ühte ritta nii piibli- kui eelmiste ristisõdade kangelastega, ja ka piirkondlike ja dünastiliste n-õ ristisõdijate võrgustike ning perekondliku ristisõjatraditsiooni rolli. Viimane aspekt on uurijates tekitanud järjest kasvavat huvi ristisõdade organiseerimise, osalejate värbamise, ristisõjajutluste korraldamise, ristisõjamaksude kogumise jms vastu¹² ja tõstnud tähelepanu alla ka retkedele asunud sõjameeste identiteedi uurimise. Selline lähenemine on rikastanud ka ühe klassikalise, viimasel ajal taas uut hoogu saanud valdkonna, nimelt ristiretkede sõjandusajaloo uurimist. Selles vallas on ilmunud mitmeid ristisõdade strateegiat, ent ka kristliku sõdalase identiteeti vaagivaid teoseid.¹³ Lisaks on muutunud arusaam ristisõdijate motiividesst pakkunud uusi võimalusi ka nende käigus loodud sõjaliste ordude (johanniidid, templirüütlid jt) ajaloo tõlgendamiseks. Üha enam tähelepanu pööratakse uuele eluviisile ja identiteedile, mida ordud pakkusid. Ühendades monastilise elu ja sõdimise, võimaldasid ordud sõjameestele senisest märksa avaramaid võimalusi oma patukaristuste kustutamiseks just selle abil, mida nad kõige paremini oskasid – ehk sõdimise kaudu.¹⁴

¹² Ristiretkede korralduse ja eriti maksude kohta vt nt Norman Housley, *The Avignon papacy and the crusades, 1305–1378* (Oxford, 1986).

¹³ Christopher Marshall, *Warfare in the Latin East, 1192–1291*, Cambridge studies in medieval life and thought, 4th series, 17 (Cambridge, 1992); John France, *Victory in the East: a military history of the First Crusade* (Cambridge, 1994). Laiemalt vt M. G. Bull, *Knightly piety and the lay response to the First Crusade: the Limousin and Gascony c. 970–c. 1130* (Oxford, 1993); Jean Flori, *Croisade et chevalerie, XIe–XIIIe siècles* (Paris, 1998). Varasema ristisõjanduse historiograafia klassikaline uurimus on R. C. Smail, *Crusading warfare* (London, 1956).

¹⁴ Sõjaliste ordude kohta: Helen Nicholson, *Templars, Hospitallers and Teutonic knights: images of the military orders, 1128–1291* (London, 1993); *Selbstbild und Selbst-*

Nii ristisõjaliikumise lai levik kui nendes osalejate usulised motiivid seostuvad oluliselt kristliku palverännakute traditsiooniga, millele ristiretkede teoloogia ja suures osas ka praktika (töötuse andmine, privileegid, indulgents jne) tuginesid. Sellele juhtis tähelepanu juba üks nn eksklusiivse lähenemise silmapaistvamaid esindajaid Hans Eberhard Mayer. Väites, et Jeruusalemma palverännakute traditsioon oli ristisõjaliikumise peamiseks mootoriks ning ideoloogiliseks alustalaks (just sellele tuginesid reeglina retkedes osalejatele lubatud indulgents ja privileegid), nägi ta selles aga ühtlasi argumenti määratlemaks ristisõdadena ainult Pühasse Linna tehtud sõjakäigud ning arvamaks mujale (v.a Egiptusesse) suundunud retked algse idee moondumisest sündinud rohkem või vähem marginaalsete kõrvalekallete hulka.¹⁵ Kuigi pluralistlik lähenemine tõlgendab ristisõdu märksa avaramalt, nähes Jeruusalemma palverännule suundumise sihi kõrval samavõrd olulisena ka eesmärki vabastada ja kaitsta nii Püha Maad kui laiemalt kogu kristlaskonda, on *peregrinatio* traditsiooni mõju tunnustamine siiski oluliselt avardanud arusaama ristisõdijate usu- listest motiividest. Nagu ka sellest, et ristisõdimisega ei kaasnenud mitte ainult indulgents, vaid need retked tähendasid osalejate jaoks enda asetamist ohtudesse nii teekonnal kui lahingus ning seeläbi jõudmist nii kahetsuse kui ka ligimesearmastuseni (siinkohal mängis olulist rolli ka ristisõdu tagant kannustanud nõudmine näidata üles solidaarsust paganate meelevalda all kannatavate kaaskristlastega). Seeläbi kujutasid ristiretked endast omalaadset Kristuse jälgedes käimise (*imitatio Christi*) rituaali.¹⁶ Sellele lisaks innustas osalejaid eelkõige populaarsel tasandil levinud veendumus, et ristisõjas langenutele saab osaks märtrikroon.¹⁷

verständnis der geistlichen Ritterorden, hrsg. von Roman Czaja und Jürgen Sarnowsky, *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica*, 13 (Toruń, 2005); *Knighthoods of Christ: essays on the history of the crusades and the Knights Templar*, Presented to Malcolm Barber, ed. by Norman Housley (Aldershot, 2007).

¹⁵ Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge*. Mayeri seisukohtade kriitika võtab hästi kokku H. E. J. Cowdrey, "Pope Urban II's preaching of the First Crusade", *History*, 55 (1970), 177–188.

¹⁶ Ühena esimeste seast need ideed välja toonud Jonathan Riley-Smithi artikkel "ristisõjast kui armastuse avaldusest" tekitas omal ajal rohkel rohkelt poleemikat: Jonathan Riley-Smith, "Crusading as an act of love", *History*, 65 (1980), 177–192.

¹⁷ Vt esmajoones: Jean Flori, "Mort et martyre des guerriers vers 1100: l'exemple de la première croisade", *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 34 (1991), 121–39; vt ka: H. E. J. Cowdrey, "Martyrdom and the First Crusade", *Crusade and settlement*, ed. by Peter W. Edbury (Cardiff, 1985), 47–56; Colin Morris, "Martyrs on the field of battle before and during the First Crusade", *Martyrs and martyrologies*, ed. by David Wood, *Studies in Church History*, 30 (1993), 93–104. Jonathan Riley-Smith väidab aga seevastu, et

Väärrib siiski märkimist, et viimastel aastatel on ristisõja määratluse pea piirituks paisumine tõstnud eksklusiivse lähenemise populaarsust, nii et Mayeri kõrval on mitmed teisedki nimekad uurijad kutsunud ristisõja ajalisi ja ruumilisi piire taas Jeruusalemma ümber koomale tõmbama.¹⁸ Juba mainitud pluralistide ja traditsionalistide kõrval on Giles Constable lisaks eristanud veel kahte suundumust. Neist esimene, nn generalistlik suund, loeb ristisõdade hulka kuuluvaks kõik kristlaste poolt usu nimel peetud pühad sõjad, teine aga käsitleb ristisõdu esmajoones rahvaliku religioosse liikumisena, mida hoidsid käigus osalejate ja madalama astme vaimulike usulised motiivid ja pühendumus.¹⁹ Viimasega seostub veel üks täiesti omaette uurimisvaldkond: eshatoloogiliste ja kiliastlike liikumiste roll ristisõjaliikumises.²⁰ Vähemalt praegu võib aga väita, et kuigi pluralistlik käsitlus ei olegi seadnud oma eesmärgiks luua uut ristiretkede kaanonit, siis on ta siiski edukalt kehtestanud ristisõdade n-ö lahtise nimekirja kriteeriumid, mis historiograafias hetkel veel valdavalt käibivad: paavstlik heakskiit, nn risti võtmine (ehk ristisõjatootuse andmine) osalejate poolt ning neile indulgentsi ning privileegide (vara ja perekonna kaitse, maksudest vabastamine jmt) tagamine paavstikuuria ja korraldajate poolt.²¹

Nagu eelnevalt mainitud, on pluralistlik koolkond oluliselt laiendanud ristisõja geograafilisi ja ajalisi piire (nii et seda on igati õigustatult nimetatud ka inklusiivseks koolkonnaks). Varasematest kammitsestest vabanenuna arvatakse nende hulka terve rida reeglina paavstlikul heakskiidul ja vähe-malt algatajate väitel alati ka kristlaskonna kaitseks ette võetud retki: Pürenee poolsaarel saratseenide, Läänemere ääres paganate ja Lõuna-Euroopas hereetikute vastu toimunud sõjakäigud, nagu ka juutide vastased pogrommid, mitmed paavstide poliitiliste vaenlaste vastu peetud ristisõjad Itaalias ja mujal²², hussiidide mahasurumine jpm. Nende seast on siiani enim tähelepanu pälvinud Pürenee poolsaare moslemite ja Lõuna-Prantsusmaa heree-

martüüriumi ootus ei mänginud ristisõjaliikumises sedavõrd suurt rolli: "Death on the First Crusade", *The end of strife*, ed. by D. Loades (Edinburgh, 1984), 14–31.

¹⁸ Vt nt Jean Flori, *La guerre sainte: la formation de l'idée de croisade dans l'Occident médiéval* (Paris, 2001); Jean Flori, "Pour une redéfinition de la croisade", *Cahiers de la civilisation médiévale*, 47 (188) (2004), 329–350; Jean Flori, "Ideology and motivations in the First Crusade", *Palgrave advances in the crusades*, ed. by Helen Nicholson (Houndmills, 2005), 15–36.

¹⁹ Constable, "Historiography", 12–15.

²⁰ Selle kohta vt esmajoones klassikalist uurimust: Paul Alphandéry, Alphonse Dupront, *La chrétienté et l'idée de croisade*, 2 vols. (Paris, 1954, 1959).

²¹ Vt nt Riley-Smith, *What were*, 2–5.

²² Vt Norman Housley, *The Italian crusades: the Papal-Angevin alliance and the crusades against Christian lay powers, 1254–1343* (Oxford, 1982).

tikute vastane tegevus. Samas, kuigi just 8. sajandil alanud Pürenee poolsaare n-ö tagasivallutamine ehk *reconquista* sulandus ristisõjaliikumisse juba selle varases faasis (12. sajandil), pälvides kuurias reeglina suurema toetuse kui muud rajamaadel toimunud retked, siis pole neile pühendatud eriuurimused väljaspool ristisõdade üldkäsitlusi siiani samavõrd edukalt rahvusvahelisel areenil esile tõusnud. Kuna suhteliselt vähe tegeletakse sellega ka hispaaniakeelses kultuuriruumis, siis pärinevad tuntuimad käsitlused siiani angloameerika ajaloolastelt Angus MacKay'lt ja R. I. Burnsilt.²³ Seevastu on aga viimasel ajal ilmunud rohkelt käsitlusi hereetikute (peamiselt katarite ehk albilaste) vastu peetud ristisõdadest 13. sajandil. Kui seda teemat esimesena laiemalt populariseerinud ja ühtlasi üheks mikroajaloo tähtsuseks kujunenud Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou* vaatleb hereetikute kohtuprotsesse veel ristisõjaliikumisest eraldi,²⁴ siis viimastel aastatel on ilmunud mitmeid põhjalikke töid, mis tõlgendavad Lõuna-Prantsusmaal 12.–13. sajandi vahetusel alguse saanud võitlust hereesiaga just eelkõige ristisõdade toonase “hiilgeajastu” kontekstis.²⁵ Samuti on üha arvukamalt ilmunas töid ristisõjaajastul Euroopa juute tabanud pogrommidest, mis algasid Saksa aladel juba pärast Clermonti kirikukogu.²⁶ Laiemalt seostub nii hereetikute kui juutide vastu suunatud ristisõdade käsitlemine aga ka ühe praegusaja medievistika kõige elavama uurimissuunaga, kus arutletakse selle üle, kas me saame rääkida reglementeeriva ja normeeriva ning vähemusi eristava ühiskonna sünnist Euroopas 12.–13. sajandil.²⁷

²³ Angus MacKay, *Spain in the Middle Ages: from frontier to empire, 1000–1500* (London, 1977); Angus MacKay, “Religion, culture, and ideology on the late medieval Castilian-Granadan frontier”, *Medieval frontier societies*, ed. by Robert Bartlett & Angus MacKay, (Oxford, 1989), 217–243; R. I. Burns, *Muslims, Christians, and Jews in the Crusader Kingdom of Valencia: societies in symbiosis* (Cambridge, 1984). Huvitava kokkuvõtte praegusest uurimisseisust teeb ajakirja *Medieval Encounters* äsjailmunud erinumber *Interrogating Iberian frontiers, 12th–16th centuries*, 12:3 (2006).

²⁴ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (Paris, 1982); e. k. lühendatult: Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, prantsuse küla 1294–1324* (Tallinn, 1996).

²⁵ Monograafiatest vt esmajoones: Jörg Oberste, *Der “Kreuzzug” gegen die Albigenser: Ketzeri und Machtpolitik im Mittelalter* (Darmstadt, 2003); Beverly Mayne Kienzle, *Cistercians, heresy and crusade in Occitania* (Woodbridge, 2001); vt ka *Inventer l'hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l'inquisition*, sous le dir. de Monique Zerner, Coll. du Centre d'Études Médiévales, 2 (Nizza, 1998).

²⁶ *Juden und Christen zur Zeit der Kreuzzüge*, hrsg. von A. Haverkamp, Vorträge und Forschungen, 47 (Sigmaringen, 1999); *Religious violence between Christians and Jews*, ed. by Anna Sapir Abulafia (Houndmills, 2002); vt ka Jonathan Riley-Smith, “The First Crusade and the persecution of Jews”, *Persecution and toleration*, Studies in Church History, 21 (London, 1984), 51–72.

²⁷ Selle suuna lähteteoseks on R. I. Moore, *The formation of a persecuting society: power and deviance in Western Europe, 950–1250* (Oxford, 1987).

Laienenud on ka ristisõdade ajaline piir, mille lõppdaatumiks on 1291. aasta asemel pakutud kas 1492. (*reconquista* lõpp), 1523. (hospitaliitide lahkumine Rhodose saarelt) või 1571. aastat (Lepanto lahing) – või mõnda sootumaks hilisemat sündmust, nagu nt johanniitidele kuulunud Malta saare vallutamist Napoleoni poolt 1798. aastal. Hiliste ristisõdade mõiste ja ristisõdade pika kestvuse ajaloo peamiseks juurutajaks on olnud Norman Housley, kes on ristisõjaurimust laiendanud kuni renessansiajastuni ja kaugemalegi.²⁸

Selle sissejuhatava ülevaate lõpetuseks osutan veel põgusalt mõnele esileküündivamale tendentsile, mis on viimasel ajal ristisõjaurimuses pead tõstnud ning samuti avaldanud või avaldamas mõju ka Läänemereruumi ajaloo tõlgendamisele. Esmajoones väärrib märkimist, et viimasel ajal on hakatud järjest enam pöörama tähelepanu ka ristisõja representatsioonidele ning siin on üheks suuremaks alateemaks kujunenud “teise” (ehk “oma” ja “võõra”) kuvandite uurimine. Varasem ajalookäsitlus võttis ristisõjakroonikates leiduvad antagonistide kirjeldused sageli ja suuresti ka üheselt omaks – ning siinkohal ei saa vihast vastupanu osutanud ja oma kristlikest vastastest radikaalselt erinevate paganatest barbarite kuvandi (ära)kasutamisel sugugi alahinnata ka hilisemate regionaalsete või rahvuslike ajalookirjutuste vajadust luua oma ajalooline identiteet (selle kohta pakub eredaid näiteid kasvõi Eesti rahvuslik ajaloomälu). Praegusajal omistatakse aga üha enam tähelepanu nii nende kuvandite autoriteetsetele eeskujudele piiblis, hagiograafias, antiikaja autorite töödes jm kui ka nende funktsioonidele ristisõjaretoorikas ja rajamaade identiteeditoomes. Ning kahtlemata on vastase kuju konstrueerimine ka iga sõjaretke ja vallutuse legitimeerimisel keskse tähtsusega küsimuseks. Ootuspärased on sellest vaatenurgast enim käsitlemist leidnud moslemite²⁹ ja samuti juutide, ent viimasel ajal ka näiteks tatarlaste³⁰ kujutamine ristisõjakroonikates jm allikates (põhja barbarite kuvandi analüüsidele osutan aga juba

²⁸ Vt: Norman Housley, *The later crusades, 1274–1580: from Lyons to Alcazar* (Oxford, 1992); Norman Housley, *Crusading and warfare in Medieval and Renaissance Europe* (Aldershot, 2001); *Crusading in the fifteenth century: message and impact*, ed. by Norman Housley (Houndmills, 2004).

²⁹ Philippe Senac, *L'image de l'autre: l'occident médiéval face à l'Islam* (Paris, 1983); Benjamin Z. Kedar, *Crusade and mission: European approaches toward the Muslims* (Princeton, NJ., 1984); *Muslims under Latin rule, 1100–1300*, ed. by James M. Powell (Princeton, NJ., 1990). Klassikalistest uurimustest vt Norman Daniel, *Islam and the West: the making of an image* (Edinburgh, 1960).

³⁰ Peter Jackson, “Christians, barbarians and monsters: the European discovery of the world beyond Islam”, *The medieval world*, ed. by Peter Linehan and Janet L. Nelson (London, 2001), 93–100.

lähemalt allpool). Sugugi vähem tähelepanuväärne pole aga seegi, et läänekristlaste allikatest vastu vaatavate teisesuse kuvandite kõrval on järjest elavama huviga asunud uurima ka bütsantslaste ja araablaste allikates avanevat pilti ristisõjale ja ristisõdijatele.³¹ Sellele on lisandunud kristliku püha sõja ja *jihad*'i võrdlemine, mis on tänase maailmapoliitika valguses omandanud muidugi erilise atraktiivsuse.³² Tähelepanuväärselt on viimasel ajal kerkinud ka üks seni pea täiesti puudutamata teema: retkede kaasagsete kriitika ristisõdade pihta.³³

Oluliselt on laienenud ristisõja uurijate metodoloogiline varamu, mida on rikastanud muuhulgas nt soo-uurimuslik lähenemisviis,³⁴ samuti aga uurimustes kasutamist leidvate allikaliikide märgatav mitmekesisustumine. Kui traditsiooniliselt moodustasid ristisõjauurimuse keskme kanoonilised ajalookroonikad ja normatiivsed allikad, siis viimasel ajal on nende kõrval üha enam hakatud kaasama teisigi kirjalike allikate tüüpe (nagu nt ristisõjajutlused),³⁵ aga ka visuaalseid allikaid ja materiaalselt kultuuri.³⁶ Elavnenud on ka varem marginaalseks peetud ristisõjakroonikate ja teiste kirjalike allikate publitseerimine.³⁷ Selle kõrval võib siiski osutada veel ühele ristisõdade representatsiooni ajaloo valdkonnale, milles põnevam uurimistööküll ilmselt alles ees ootab – selleks on ristisõdade pärand, nende kasutamine ja ärakasu-

³¹ Amin Maalouf, *Les croisades vues par les Arabes* (Paris, 1983); Carole Hillenbrand, *The crusades: Islamic perspectives* (Edinburg, 1999); *The crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, ed. by Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh (Washington, DC., 2001); John V. Tolan, *Saracens* (New York, 2002). Varasemast vt Norman Daniel, *The Arabs and medieval Europe* (Beirut, 1975).

³² Nt Jean Flori, *Guerre sainte, jihad, croisade: violence et religion dans le christianisme et l'islam* (Paris, 2002).

³³ Elisabeth Siberry, *Criticism of crusading, 1095–1274* (Oxford, 1985).

³⁴ Vt eelkõige *Gendering the crusades*, ed. by Susan Edginton and Sarah Lambert (Cardiff, 2001); hea historiograafilise ülevaate annab Christoph T. Maier, "The roles of women in the crusade movement: a survey", *Journal of Medieval History*, 30 (2004), 61–82; vt ka Helen Nicholson, "Women on the Third Crusade", *Journal of Medieval History*, 27 (1997), 335–349.

³⁵ P. J. Cole, *The preaching of the crusades to the Holy Land, 1095–1270* (Cambridge, MA., 1991); Christoph T. Maier, *Preaching the crusades: mendicant friars and the cross in the thirteenth century*, Cambridge studies in medieval life and thought, 4th Series, 28 (Cambridge, 1994); Christoph T. Maier, *Crusade propaganda and ideology: model sermons for the preaching of the cross* (Cambridge, 2006).

³⁶ Vt: Hugh Kennedy, *Crusader castles* (Cambridge, 1994); Jaroslav Folda, *The art of the crusaders in the Holy Land, 1098–1187* (Cambridge, 1995).

³⁷ "Ashgate" kirjastus alustas 1996. aastal koguni sarja *Crusade Texts in Translation* väljaandmist.

tamine eriti rahvuslikus ajalookirjutuses, aga ka kunstis, ilukirjanduses, teatris ja populaarkultuuris laiemalt.³⁸

Tee paljususele on seega avatud. Kahtlemata on aga samavõrd tunnuslik, et tänaseks on ristsõdade historiograafia jõudnud ka oma objekti dekonstrueerimiseni ehk väidateni, et meie arusaam ristsõdadest on olemuslikult uusaegne konstruktsioon. Selle suundumuse tuntuim esindaja on Christopher Tyerman, kelle vastav peateos kannabki kõnekalt pealkirja *The invention of the crusades*.³⁹ Esmalt osutab Tyerman juba ristsõda puudutava ühese sõnavara puudumisele keskajal, mil selle kohta oli käibel rikkalik valik erinevaid termineid (*expeditio, peregrinatio, iter* jm), samuti peab ta oluliseks, et ka ristsõdijate puhul hakati ühtsemat mõistet *crucesignati* kasutama alles 13. sajandil.⁴⁰ Nii tuligi Tyerman välja rohkelt poleemikat tekitanud seisukohaga, et 12. sajandil ristsõdu polnudki. Terminoloogia hägususele lisaks osutab ta siin ka ristsõdade jutlustamist, indulgentse ja privileege puudutava korralduse ebamäärasusele või puudumisele retkede varasemal perioodil, väites niisiis, et institutsionaalselt saavutasid ristsõjad mingigi koherentsuse alles 12.–13. sajandi vahetusel. Mõneti mõõdukamalt sekundeerib Tyermanile Norman Housley *Contesting the crusades*, mille senise uurimuse pihta suunatud konstruktiivse kriitika eesmärk on pigem pluralistliku käsitluse edasiarendamine ja täiendamine.⁴¹ Nagu Tyerman, nii rõhutab ka Housley ristsõdade fenomenile omast dünaamikat ning tõlgendab seda märksa universaalsema ja hägusemaid piire omava nähtusena, mis ühendas endas terve rea eri poliitilisi huve ja institutsioone ning millel oli läbi aegade terve hulk erinevaid avaldumisvorme. Samuti on mõlemad kritiseerinud pluralistlikku koolkonda ristsõdajaliikumise uudsuse ja paavstikuuria rolli liigse rõhutamisest, osutades vastukaaluks nii soliidsele varasemate religioossete sõdade traditsioonile kui mõjule, mida see ristiretkedele avaldas ning samuti asjaolule, et ristiretkede algatamisel ja suunamisel omasid määravat rolli sageli just erinevad kohalikud huvid. Housley ongi nii soovitanud ristsõ-

³⁸ Sissejuhatavalt vt Elizabeth Siberry, "Images of the crusades in the nineteenth and twentieth centuries", *The Oxford illustrated history of the crusades*, ed. by Jonathan Riley-Smith (Oxford, 1995), 365–385; Jean Richard, "National feeling and the crusades", *Palgrave advances in the crusades*, ed. by Helen Nicholson (New York, 2005), 204–222.

³⁹ Christopher Tyerman, *The invention of crusades* (Houndmills, 1998).

⁴⁰ Vt Michael Markowski, "'Crucesignatus': its origins and early usage", *Journal of Medieval History*, 10 (1984), 157–165. Jonathan Riley-Smith väidab seevastu, et mõistet hakati siiski kasutama juba Teise ristsõja (1147–1149) ajal: Johathan Riley-Smith, *What were*, 60.

⁴¹ Norman Housley, *Contesting the crusades* (Malden, 2006).

dade mõistest sootumaks loobuda, pakkudes selle asemel sõnapaari *religious warfare* (religioonisõjad).⁴²

Kokkuvõtvalt võib aga ühtlasi tõdeda, et praegusele uurimisseisule omast paljusust ja eri suundadesse laialihargnemist illustreerib hästi seegi, et uute sünteesideni on jõutud alles päris viimastel aastatel. Siinkohal väärib esmajoones märkimist eelpool juba mainitud Christopher Tyermani äsjailmunud hiigelmonograafia *God's war*, milles autor üllatuslikult vahetab oma senise ristsõdu loovalt lammutava hoiaku nende sündmustikulist kulgu hoolsalt rekonstrueeriva vastu.⁴³ Kuna aga taolisi üldistusele püüdlevaid käsitlusi on esialgu vähe, siis peavad asjahuvilised ilmselt veel mõndagi aega arvestama, et senitehtu olulisemateks kokkuvõteteks ja maamärkideks on peamiselt rohked heatasemelised artiklikogumikud.⁴⁴

Läänemere ristsõjad: 1990. aastate murrang

Et praeguseks on pluralistlik ristsõdade kaanon ennast kehtestanud, siis sisaldavad kasvõi eelmises lõigus mainitud monograafiad ja kogumikud Püha Maa ristsõdade kõrval juba enesestmõistetavalt ka käsitlusi Euroopa raja- ja südamaadel toimunud retkedest. Sealhulgas on endale koha ristsõdade kaanonis kindlustanud ka Läänemere-äärsed ristsõjad. Viimaste puhul loetakse keskseteks sündmusteks alates nn Teisest ristsõjast (1147–49) toimunud sakside ja taanlaste sõjakäike lääneslaavlastest vendide aladele (12. sajandi teisel poolel) ning 12.–13. sajandi vahetusel alguse saanud ristsõdu Liivi- ja Eestimaale, rootslaste retki Soome ja Vene vürstiriikide vastu ning Saksa Ordu “permanentset” ristsõda preislaste (nn *Preussenreisen*) ja leedulaste vastu. Järgnevalt vaatlengi selle uurimissuuna hetkeseisu, märkides sissejuhatavalt, et pluralistliku uurimissuuna ja Läänemere-äärse ainese esiletõusu viljastav mõju on kahtlemata olnud vastastikune. Muuhulgas on siinsed ristsõjad võimaldanud mitmetahuliselt analüüsida kohaliku initsiatiivi ja paavstliku regulatsiooni vahekorda,

⁴² Seda mõistet on ta ka ise jõudsalt praktiseerima asunud: Norman Housley, *Religious warfare in Europe, 1400–1536* (Oxford, 2002).

⁴³ Christopher Tyerman, *God's war: a new history of the crusades* (London, 2006); vt ka Jonathan Riley-Smith, *The crusades: a short history* (London, 1987).

⁴⁴ Vt esmajoones *Crusade and settlement; The First Crusade: origins and impact*, ed. by Jonathan Phillips (Manchester, 1997); *The Holy Land, holy lands, and Christian history*, ed. by R. N. Swanson (Woodbridge, 2000); *The experience of crusading*, ed. by Marcus Bull, Norman Housley, Peter Edbury and Jonathan Phillips, 2 vols. (Cambridge, 2003); tähelepanuväärsed on ka mitmed peamiselt ülikoolidele mõeldud kogumikud, nt: *Palgrave advances in the crusades; The Routledge companion to the crusades*, ed. by Peter Lock (New York, London, 2006).

aga samuti pannud uurijaid taaskord küsima, kas ühe või teise retke käsitlemiseks ristsõjana peab sellel tingimata olema paavstlik heakskiit?

Läänemere ristsõdade uurimise n-ö esimese laine ja varasema kaa-
noni moodustasid 1970.–80. aatatel ilmunud William Urbani uurimused *The Baltic Crusades* ja *The Livonian Crusade* ning Eric Christianseni *Põhjala ristsõjad*.⁴⁵ Need autorid näitasid esimestena, et ristsõjaliikumise kontekstis on 12.–16. sajandil Läänemere-ääres toimunud erinevaid vallutusretki võimalik käsitleda omavahel seotult, ühe suurema protsessi osadena, ning – mis pole sugugi vähetähtis – teadvustasid seeläbi Läänemere resp. Põhja ristsõdade olemasolu ka laiema rahvusvahelise auditooriumi jaoks. Christianseni teos, mille seisukohad on eriti viimase kümne aasta uurimuste valguses küll juba paljuski vananenud, ongi uuemate mono-
graafiate puudumisel jäänud siiani kasutatavaimaks üldkäsitluseks.

Läänemeremaade ristsõjaurimise uue lainega saab aga esialgu tutvuda eelkõige artiklikogumike vahendusel, millede rohkus annab tunnis-
tust, et see on valdavalt sündinud paljude erinevate konverentside ja seminaride pinnalt. Nende hulgas võib murranguliseks pidada Alan V. Murray koostatud ja 2001. aastal ilmunud *Crusade and conversion on the Baltic frontier*,⁴⁶ mis annab laialdase ja mitmekülgse ülevaate Läänemere ristsõdade sündmustikust ja representatsioonidest ning vallutuse ja misjoni käigus kujunenud institutsioonidest. Nii ongi sellest praeguseks kujunenud standardteos, millele viitavad pea kõik selle teemaga tegelevad käsitlused – ning väärib märkimist, et just siin on ilmunud ka Eesti ajaloolaste tun-
tuimad selleteemalised käsitlused: Tiina Kala ülevaade Liivi- ja Eestimaa “integreerimisest” Lääne-Euroopasse, Anti Selarti arutelu Liivi ja Vene konfessionaalse konflikti ning koostöö vahekorra üle ning Juhan Kreemi analüüs ühe ristsõdade käigus sündinud institutsiooni, Saksa ordu rollist kohaliku maaisandana.⁴⁷ Samuti väärib esimeste seas märkimist Tuomas

⁴⁵ William Urban, *The Baltic Crusade* (Illinois, 1975) (teine, parandatud ja täiendatud trükk 1994); William Urban, *The Livonian Crusade* (Washington, 1981); vt ka tema viimast teost: William Urban, *The Teutonic knights: a military history* (London, 2003); Eric Christiansen, *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic frontier* (London, 1980) (teine, parandatud ja täiendatud trükk 1997), e. k: *Põhjala ristsõjad* (Tallinn, 2003).

⁴⁶ *Crusade and conversion on the Baltic frontier, 1150–1500*, ed. by Alan V. Murray (Aldershot, 2001); vt ka arvustust: Marek Tamm, “Raamat Läänemere ristsõdadest”, *Tuna* (2002), 3, 135–137.

⁴⁷ Tiina Kala, “The incorporation of the northern Baltic lands into the Western Christian world”, *Crusade and conversion*, 3–20; Anti Selart, “Confessional conflict and political co-operation: Livonia and Russia in the thirteenth century”, *Crusade and conversion*, 151–176; Juhan Kreem “Teutonic Order as a secular ruler in Livonia: the privileges and oath of Reval”, *Crusade and conversion*, 215–232.

M. S. Lehtonen ja Kurt Villads Jensen toimetatud *Medieval history writing and crusading ideology*.⁴⁸ Et just mitmete selle kogumiku autorite – kellest aga lähemalt allpool – koostöös on Läänemere maade ristisõjaurimuse praegused jõujooned suuresti kujunenud, siis annab see rohkete lühiartiklitega teos hea pildi nende huvideringist (tõsi küll, mõneastase nihkega, sest kogumiku mootoriks olnud seminar peeti juba 2001. aastal).

Erinevate sündmusteahelate seostamise ja võrdlemise ning Läänemere ristisõdade laiema teadvustamise kõrval võib uue laine eesmärgiks pidada ka küsimist selle järele, milles seisnesid siinsete arengute eripärsed ja tüüpilised jooned ning nende roll Euroopat vallanud ristisõjaliikumises laiemalt. Selles kontekstis olid juba varem uurijatele huvi pakkunud vendi ristisõjad, mis seostusid ühe ristisõdade praktika keskse ja siiani märkimisväärset peavalu tekitava probleemiga – nn misjoni-ristisõdadega, mida Läänemere ristisõjad, erinevalt nt Püha Maa või Pürenee poolsaare retkedest,⁴⁹ endast reeglina kujutasid. Ühelt poolt näikse nii ajalookroonikad kui ka nn Magdeburgi ürik (1107/8)⁵⁰ ja Clairvaux' Bernard'i (1090–1153) Teise ristisõja eelsed üleskutsed kuulutavat, et kohalikel paganatel oli valida kas ristimise või surma vahel. Teiselt poolt aga ei saa kanoonilise õiguse kohaselt ristimist sunniviisiliselt läbi viia. Selle küsimusega on vendidele suunatud misjoni ja vallutusretkede näitel juba varem tegelenud Hans Dietrich Kahl⁵¹ ja Friedrich Lotter.⁵² Mõlemad osutavad, et see vastuolu kujutas endast probleemi ka keskaegsete autorite jaoks ning et reeg-

⁴⁸ *Medieval history writing and crusading ideology*, ed. by Tuomas M. S. Lehtonen and Kurt Villads Jensen, Studia Fennica Historica, 9 (Helsinki, 2005).

⁴⁹ Ehkki viimasel ajal on üha enam asutud uurima ka moslemite ristimise – või vähe- malt vastava soovunelma – juhtumeid. Vt nt Kedar, *Crusade and mission*; Elizabeth Siberry, “Missionaries and crusaders, 1095–1274: opponents or allies?”, *The Church and war*, ed. by W. J. Sheils, Studies in Church History, 20 (1983), 103–10; Svetlana Luchitskaja, “L'idée de conversion dans les chroniques de la première croisade”, *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 45 (2002), 39–53.

⁵⁰ Giles Constable, “The place of the Magdeburg Charter of 1107/1108 in the history of Eastern Germany and of the crusades”, *Vita religiosa im Mittelalter*, Festschrift für Kaspar Elm, Ordensstudien, 13 (Berlin, 1999), 283–99.

⁵¹ Hans-Dietrich Kahl, “Zum Geist des deutschen Slawenmission des Hochmittelalters”, *Zeitschrift für Ostforschung*, 2 (1953), 1–14. Hans-Dietrich Kahl, “Heidnisches Wendentum und christliche Stammesfürsten”, *Archiv für Kulturgeschichte*, 44 (1962), 72–119; vt ka Hans-Dietrich Kahl, “Die ersten Jahrhunderte des missionsgeschichtlichen Mittelalters: Bausteine für eine Phänomenologie bis ca. 1050”, *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte II: Die Kirche des früheren Mittelalters*, 1 (München, 1978), 11–76.

⁵² Friedrich Lotter, “Die Vorstellungen von Heidenkrieg und Wendenmission bei Heinrich dem Löwen”, *Heinrich der Löwe*, hrsg. von Wolf-Dieter Mohrmann (Göttingen, 1980), 11–43; Friedrich Lotter, “The crusading idea and the conquest of the region

lina nii selged vastandused nagu ristimine või surm pole nende tekstidest väljaloetavad, vaid seal nõutakse pigem paganliku ühiskonna struktuuri ja hierarhiate hävitamist. Samuti tuleb silmas pidada, et hereetikute või apostaatide usu juurde tagasi sundimine polnud keelatud. Seda peegeldavad hästi ka mitmete siinsete ajalookroonikate, sh Henriku Liivimaa kroonika hoolikad ususttaganemise kirjeldused (ning on ju viimane kirjutatud ka hereetikute vastaste ristiretkede kõrgajal).

Hilisemal ajal on siinsete misjoni- ja vallutusretkede eripärasid vaagitud peamiselt märksõna “rajamaa” abil, mis tegi medievistikas ilma just 1990. aastatel ehk Läänemere ristsõdade uurimise uue laine algusaegadel, ning mille mõjul keskenduti ristsõjaretoorika poolt käibeletoodud vastanduste kõrval üha enam ka piirialadel sellega paralleelselt toimunud koostööle ja kultuurivahetusele. Siingi on kesksel kohal kaks artiklikogumikku – rajamaade tõusu algust tähistav *Medieval frontier societies* (1989) ning selle intensiivseimat uurimusperioodi kokkuvõttev *Medieval frontiers* (2002).⁵³ Läänemere maade kontekstis pakuvad võimalusi võrdlevaks analüüsiks eriti Nora Berendi uurimused Ungaris ristsõdade ajastul väljakujunenud “kristluse värvate” kuvandist.⁵⁴ Kohaldades hiljem oma lähenemist ka Poola ja Pürenee poolsaare rajamaadele, väidab Berend, et dualistlik ristsõjaretoorika omas kesksel tähtsust eelkõige just kristliku eliidi (ordud, kuningavõim jne) enesemääratluse kujunemise seisukohalt ehk, nagu ta on selle ühe oma artikli pealkirjas ka sõnastanud, “kristluse kaitsmine ja identiteedi sünd” käisid käsikäes.⁵⁵

Sellega paralleelselt on Läänemere ristsõdadele hakatud otsima uusi tõlgendus- ja lähenemisviise, käsitledes neid osana “Euroopa sünnist” – teatud riikluse ja ühiskonnakorralduse ning kultuuri- ja õigusruumi tüübi laienemise protsessist. Üha sagedamini seisavad uurimustes kesksel kohal sellised märksõnad nagu kristianiseerimine, koloniseerimine ja kultuurivahetus, mille levikule aitas oluliselt kaasa Robert Bartletti mõjukas raa-

east of Elbe”, *Medieval frontier societies*, ed. by Robert Bartlett and Angus MacKay (Oxford, 1989), 267–306.

⁵³ *Medieval frontier societies; Medieval frontiers: concepts and practices*, ed. by David Abulafia and Nora Berend (Aldershot, 2002).

⁵⁴ Nora Berend, *At the gate of Christendom: Jews, Muslims and “pagans” in medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300*, Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, 4th Series, 50 (Cambridge, 2001); Nora Berend, “How many medieval Europes? The “pagans” of Hungary and regional diversity in Christendom”, *The medieval world*, ed. by Peter Linehan and Janet Nelson (London, 2001).

⁵⁵ Nora Berend, “Défense de la Chrétienté et naissance d’une identité: Hongrie, Pologne et péninsule Ibérique au Moyen Age”, *Annales HSS*, 5 (Sept.–Oct.) (2003), 1009–1027.

mat *Euroopa sünd*.⁵⁶ Euroopastumise uurimine on vaieldamatult osa laiemast (ja ositi küllap ka Euroopa Liidu teadusrahade mõjust suunatud) moevoolust. Põhja- ja Läänemeremaade ajaloolased on siin näinud oma võimalust eelkõige aga mitte ainult passiivse vastuvõtu uurimises, vaid osutanud ka mõjule, mida siinsel rajamaal toimunud dünaamilised protsessid avaldasid Euroopa kujunemisele tervikuna. Varem koonduti selleks Gotlandi Ülikooli Balti-uuringute keskuse poolt aastatel 1998–2001 läbiviidud rahvusvahelise uurimisprojekti *Culture clash or compromise? The Europeanization of the Baltic sea area, 1100–1400*,⁵⁷ praegu aga Põhjamaade Keskajauuringute Tippkeskuse (*Nordic Centre for Medieval Studies*) projekti *The Europeanization of Europe* ümber.⁵⁸ Mõlemad seostuvad tihedalt ka ristosjauurimisega, sest kui Saksimaa, Taani, Norra ja Rootsi lülitsid kristliku Euroopa kiriklike ja ilmalike võrgustikega juba 10.–11. sajandil, võttes muuhulgas üle ka kristliku kuningavõimu kontseptsiooni, siis lääneslaavlaste, Soome, Baltikumi ja Preisimaa jaoks kujunes just ristosõdade perioodist Lääne-Euroopa ühiskonna- ja kultuuritüübiga kohanemise aeg.

Praeguseks on Läänemere ristosõdade uurimuses toimunud teatav metodoloogiline ja terminoloogiline pööre: pärast esimest tõusulainet, mil oli vaja oma uurimisobjekt n-ö legitimeerida ning sellesse hõlmatavad nähtused ja sündmustik välja joonistada, on taas hakatud otsima uusi vaatenurki ning märgatavalt on laienenud ka tõlgendav sõnavara. Hetkel saab osutada järgmistele, alles viimastel aastatel esiletõusnud tendentsidele: üha enam pööratakse tähelepanu “teise” kuvanditele; kristliku ruumi ja aja loomisele nii materiaalses keskkonnas kui kirjalikes representatsioonides, ent ka pühakukultuses; kultuuride kokkupõrke (*culture clash*) ja kohtumise (*cultural encounter*) märksõnadele;⁵⁹ aga samuti (peamiselt veel alles seminaridel ja konverentsidel kõlanud) aruteludele kolo-

⁵⁶ Robert Bartlett, *The making of Europe: conquest, colonization and cultural change, 950–1350* (London, 1993); e. k: Robert Bartlett, *Euroopa sünd: vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus, 950–1350* (Tallinn, 2001); vt ka: Jacques Le Goff, *L'Europe est-elle née au Moyen Age* (Paris, 2003).

⁵⁷ Nende kogumikest vt: *Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic sea area, 1100–1400 AD*, Papers of the XIth Visby Symposium, ed. by Nils Blomkvist (Visby, 1998); *The European frontier: clashes and compromises in the Middle Ages*, International Symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) Project and the Department of Archaeology, Lund University, held in Lund October 13–15 2000, ed. by Jörn Staecker (Lund, 2004).

⁵⁸ Vt lähemalt: <<http://www.uib.no/ncms/>> (10.05.2007).

⁵⁹ Uuemaid vaatenurki kultuuride kokkupõrke märksõna rakendamisele töötab mh pakkuda peagi ilmuv *The clash of cultures on the medieval Baltic frontier*, ed. by Alan V. Murray (Aldershot, ilmumas).

nialismi ja postkolonialismi teooriate kohaldatavuse üle toonaste protsesside analüüsimiseks.⁶⁰

Ülaltoodutest on siiani kõige enam käsitlemist leidnud “teise” kuvandid. Volker Sciorilt on ilmunud põhjalik käsitlus “oma” (*das Eigene*) ehk kristlaste ning “võõra” (*das Fremde*) ehk paganate kuvanditest Hamburg-Breмени peapiiskopkonna ajalookroonikates, mis hõlmavad nii ristisõdadele eelnenud misjoni ja vallutuse perioodi kui vendidevastaste ristiretkede ajastu ja Liivimaa ristisõdade algusaastaid.⁶¹ Hiljem on ta seda laiendanud ka kultuuride kokkupõrke problemaatika vaagimisele.⁶² Scior väidab, et allikatest vastu vaatava radikaalse kristlaste ja paganate eristuse omaksvõtmise asemel peaksime pöörama tähelepanu nii selle traditsiooni juurtele varasemates autoriteetsetes tekstides kui ka nende, valdavalt piiskopkondade loomislugudena loodud allikate funktsioonile: anda oma kirikutele autoriteet ja ajalooline identiteet, mis tugineb suuresti sellele samale vastandusele. Samuti on just Saksa autoritelt viimasel ajal ilmunud mitu üldisemalt Põhjamaade kuvandile pühendatud uurimust.⁶³ Siin väärib eraldi märkimist David Fraesdorffi põhjalik monograafia *Der barbarische Norden*, mis vaagib Põhjala “negatiivse kontseptualiseerimise” erinevaid kihistusi ja avaldusi Saksi ajalookroonikute teostes, väites, et kujutelm paganlikust ja barbaarsest Põhjast püsis Euroopas erakordse visadusega kuni varauusajani välja.⁶⁴

⁶⁰ Arutelu, kas Levanti ristisõdijate riike saab analüüsida “kolonialismi” võtmes, on juba märksa varasem. Vt Joshua Praweri töid, eelkõige: Joshua Praver, *The Latin Kingdom of Jerusalem: European colonialism in the Middle Ages* (New York, 1972); aga ka Jean Richard, “La croisade: l’évolution des conceptions et des stratégies”, *From Clermont to Jerusalem: the crusades and crusader societies, 1095–1500*, ed. by Alan V. Murray (Turnhout, 1998), 3–25.

⁶¹ Volker Scior, *Das Eigene und das Fremde: Identität und Fremdheit in den Chroniken Adams von Bremen, Helmolds von Bosau und Arnold von Lübeck*, *Orbis mediaevalis*, 4 (Berlin, 2002).

⁶² Volker Scior, “Kulturkonflikte? Christen, Heiden und Barbaren im früh- und hochmittelalterlichen Nordeuropa”, *Mittelalter*, 10:2 (2005), 8–27.

⁶³ *Imagologie des Nordens: kulturelle Konstruktionen von Nördlichkeit in interdisziplinärer Perspektive*, hrsg. von Astrid Arndt, Andreas Blödorn, David Fraesdorff, Annette Weisner ja Thomas Winkelmann, *Imaginatío borealis*, 7 (Frankfurt am Main, 2004); üldisemalt ka: *Ultima Thule: Bilder des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart*, hrsg. von Annelore Engel-Braunschmidt et al., *Imaginatío borealis*, 1 (Frankfurt am Main, 2001).

⁶⁴ David Fraesdorff, *Der barbarische Norden: Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau*, *Orbis mediaevalis*, 5 (Berlin, 2005); vt ka David Fraesdorff, “The power of imagination: the Christianitas and the pagan North during conversion to Christianity, 800–1200”, *The Medieval History Journal*, 5:2 (2002), 309–332.

Erinevalt nt Püha Maa ristsõdadest puuduvad meil Läänemereruumi puhul vallutus- ja misjoniretkede sihtmärkideks olnud rahvaste vaatenurgast kirjutatud allikad, kuna juba kristliku Põhjala autorite kirjutatud teosed nagu näiteks Saxo Grammaticuse kroonika *Gesta Danorum* (u 1200) kujutavad sündmusi kristlikust, teatud mõttes justkui ennast koloniseerivast vaatenurgast. Teisalt on see tõsiasi aga andnud alust ühele hetkel jõudsalt laienevale suunale, mis uurib kristliku ruumi ja aja loomist nii materiaalses keskkonnas kui (esmajoones kirjalikes) representatsioonides. Siin võib muuhulgas osutada Lars Boje Mortenseni artiklile Põhjala “integreerimisest” kristliku historio- ja geograafiasse mh Saxo Grammaticuse ja Bosau Helmoldi ristsõjakroonikates.⁶⁵ Tema toimetamisel on aga äsja ilmunud ka kogumik, mis vaagib pühakutekultuse (nii pühapaikade ja reliikviade kui hagiograafia) rolli kristliku aja ja ruumi manifesteerimisel ja representeerimisel vastkristianiseeritud aladel.⁶⁶

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et siinse uue ristsõjahistoriograafia seniseks kõige tähelepanu- ja tänuväärsemaks panuseks tuleb pidada rahvuslikust perspektiivist loobumist. Oli ju nii Põhjamaade kui Baltikumi ajalookirjutusele veel hiljuti omane vaadelda oma maadel ja maadelt toimunud ristiretki üsna eraldi üleeuroopalistest protsessidest. Samuti ei toetanud nende retkede käsitamist ristiretkedena traditsiooniline ristsõja määratlus. Nüüdseks on see kitsas perspektiiv asendunud märksa laiemas kontekstiga, isegi kui teisalt peituvad üha laiemalt käibivate – kuid sageli lahti mõtestamata – “euroopastumise” jt mõistete kasutamises ka oma karid. Kuna aga igal maal on tulnud rahvuslikust ajalookäsitlusest loobumine eraldi ette võtta, siis vaatlen järgnevalt siiski Läänemeremaade ristsõdade sündmusteahelate ja perioodide käsitlemist lähemalt ka eri maade kaupa, osutamaks ühtlasi erinevate koolkondade poolt esile tõstetud teemaringidele.

Taani ristsõjad

Põhjamaade ristsõjauurimise mootoriks on kujunenud kahtlemata taanlased, kelle aastatel 1998–2001 peamiselt Lõuna-Taani Ülikooli ajaloolaste ümber koondunud uurimisprojekt *Denmark and the crusading*

⁶⁵ Lars Boje Mortensen, “The language of geographical description in twelfth-century Scandinavia”, *Filologia mediolatina*, 12 (2005), 103–121.

⁶⁶ *The making of Christian myths in the periphery of Latin Christendom, ca 1000–1300*, ed. by Lars Boje Mortensen (København, 2006).

movement osutus erakordselt viljakaks.⁶⁷ Selle raames on nad Põhjamaades ainsana andnud välja ka uue monograafia: 2004. aastal ilmus nelja autori ühistööna Taani sõjaretki küll uuema ristosõjaurimuse kontekstis vaatlev, kuid siiski populaarses narratiivses vormis kirjutatud ja lugejategi seas menukaks osutunud üldkäsitlus *Danske korstog: krig og mission i Østersøen*.⁶⁸ Kahtlemata on nende uurimistöö näol tegemist olulise pöördega kogu Taani ajaloo teaduses, kuna ristosõjad polnud sealmail pikemalt käsitlemist leidnud enam kui sada aastat.⁶⁹ Praeguseks võib akadeemilise huvi elavnemise kõrval aga rääkida ka “ristisõjateadlikkuse” tõusust Taani populaarses ajaloo teadvuses, milles on oma osa kahtlemata ka Põhjamaid üldiselt vallanud keskajabuul, samuti on aga sellele kaasa aidanud nendesamade autorite populaarsed ristosõjakäsitlused.⁷⁰ Samas oli uuel lainel olemas väärikas eelkäija, Tore Nyberg, kes juba 1980. aastatel avaldas mitu võrdlevat analüüsi Taani, Rootsi ja Saksa rollist Liivi- ja Eestimaa misjonis ja ristosõdades.⁷¹ Tuleb aga mainida veel ühte teistki tähelepanuväärset autorit, kelle töö praegusest peavoolust küll mõneti eemal seisab, nimelt Karen Skovgaard Peterseni analüüsi ristosõja teoloogia ja *topos*’te kajastustest teoses *Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam*, mis jutustab taanlaste äpardunud retkest Jeruusalemma nn Kolmanda ristosõja (1189–92) ajal.⁷²

Taani praegust ristosõjaurimist iseloomustab produktiivsuse kõrval käsitletavate teemade laiahaardelisus. Sealse koolkonna liider Kurt Villads Jensen on pühendunud nn vendi ristosõdade, ent ka ristosõjaliikumise

⁶⁷ Uurimisprojekti kodulehekülj <www.crusades.dk> (10.05.2007) kujutab endast tänuväärset andmebaasi esmajoones Taani, aga ka laiemalt Põhjamaade ristosõjaurimuse kohta.

⁶⁸ John H. Lind, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen ja Ane L. Bysted, *Danske korstog: krig og mission i Østersøen* (København, 2004) (teine, parandatud trükk 2006). Raamat on veel sellel aastal ilmumas kirjastuselt “Argo” ka eesti keeles; vt ka arvustust: Linda Kaljundi, “Taanlaste ristosõjad lõpuks kaante vahel”, *Tuna* (2006), 1 (39), 134–138.

⁶⁹ Eelmine monograafia Taani ristosõdadest ilmus 1865. aastal: Paul Riant, *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte au temps des croisades* (Paris, 1865).

⁷⁰ Eelmainitud üldkäsitlusele vt lisaks nt: Kurt Villads Jensen, *Korstogene* (København, 2006).

⁷¹ Tore Nyberg, “Deutsche, dänische und schwedische Christianisierungsversuche östlich der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes”, *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes*, hrsg. von Zenon Hubert Nowak, *Ordines militares*, 1 (Toruń, 1983), 93–114; Tore Nyberg, “The Danish Church and mission in Estonia”, *Nordeuropaforum*, 1998, 49–72.

⁷² Karen Skovgaard Petersen, *A journey to the Promised Land: crusading theology in the Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam, c. 1200* (København, 2002).

prestiiži ja Taani kuningavõimu kindlustumise seoste analüüsimisele.⁷³ Teine tuumikgrupi liige, John Lind tegeleb aga hoopis Rootsi ristiretkedega Karjala ja Vene aladele ning Skandinaavia ja Vene piirialade ajalooga, rõhutades rajamaadel toimunud tihedat kultuurivahetust, nagu ka õigeusu kiriku siiani sageli mahavaikitud mõju piirialade kristianiseerimisele.⁷⁴ Selle kõrval on üha enam asutud tegelema ka taanlaste ristisõdadega Eestimaale, mis on olnud pikka aega vaeslapse rollis nii Taani kui Eesti ajaloo uurimuses. Pole ju Riia sakslaste-keskse ning sageli taanlaste rolli alavääristava Henriku Liivimaa kroonika kõrval säilinud ühtegi pikemat teksti, mis valgustaks toonaseid sündmusi Taani vaatenurgast. See muudab eriti väärtuslikuks hiljutised käsitlused, mis osutavad Lundi peapiiskoppide määravale osale siinse misjoni ja ristisõdade kavandamisel, mis varasemate, Riia piiskoppidele ja ristisõdijatele keskenduvates uurimustes suuresti tähelepanuta jäi. See on aidanud esile tuua nii peapiiskop Eskili (1137–77) rolli varasema misjoni organiseerimisel (sh Fulco määramisel Eestima piiskopiks u 1165), aga ka peapiiskopi ja paavsti legaadi Andreas Suneseni (1201–23) panust. Nagu on näidanud Torben K. Nielsen, oli just see Taani ajaloomälus vendi ristisõdade kangelase peapiiskop Absaloni (1158/1178–1201) varju jäänud mees Liivi- ja Eestima ristisõdade üks peamisi initsiaatoreid ja kujundajaid.⁷⁵ Eesti ajalooteadusele on aga eriti huvipakkuv mitme Taani ajaloolase nagu nt Carsten Selch Jenseni ja Torben K. Nielsen pühendumine Henriku Liivimaa kroonika tõlgendamisele uute vaatenurkade alt. Seni avaldatud töodes on neist esimene analüüsinud Lii-

⁷³ Vt nt: Kurt Villads Jensen, "The Blue Baltic border of Denmark in the High Middle Ages: Danes, Wends and Saxo Grammaticus", *Medieval Frontier*, 173–193; Kurt Villads Jensen, "Denmark and the Second Crusade: the formation of a crusader state?", *The Second Crusade: scope and consequences*, ed. by Jonathan Phillips (Manchester, 2001), 164–179; vt ka Torben K. Nielsen ja Kurt Villads Jensen, "Pope Innocent III and Denmark", *Innocenzo III. Urbs et Orbis*, Atti del Congresso Internazionale, Roma, 9–15 settembre 1998, *Miscellanea Della Società Romana di Storia Patria*, 44, 2 vols. (Roma, 2003), II, 1133–1168; Carsten Selch Jensen, Kurt V. Jensen and John H. Lind, "Communicating crusades and crusading communications in the Baltic region", *Scandinavian Economic History Review*, 49:2 (2001), 5–25.

⁷⁴ John H. Lind, "Early Russian-Swedish rivalry: the battle on the Neva and Birger Magnusson's second crusade to Tavastia", *Scandinavian Journal of History*, 16 (1991), 269–95; John H. Lind, "Consequences of the Baltic crusades in target areas", *Crusade and conversion on the Baltic frontier, 1150–1500*, ed. by Alan V. Murray (Aldershot, 2001), 133–50.

⁷⁵ Torben K. Nielsen, "The missionary man: archbishop Anders Sunesen and the Baltic Crusade, 1206–21", *Crusade and conversion on the Baltic frontier, 1150–1500*, ed. by Alan V. Murray (Aldershot, 2001), 95–117; vt ka Torben K. Nielsen, "Mission, omvendelse og samfundsomvæltning i Baltikum i det 13. århundret", *Den Jyske Historiker*, 89 (2000), 89–111.

vimaa ristisõdade varajast faasi – näidates, et selle puhul pole meil põhjust üheselt omaks võtta Henriku väidet rahumeelsest misjonist –, aga ka Riia ja selle kodanike võimaliku ristisõdades osalemise kajastumist kroonikas,⁷⁶ teine aga nii inimeste kui maastike kristianiseerimise rituaalide kujutamist kroonikatekstis.⁷⁷

Taani ja paavstikuuria suhete valgustamisele pakub tänuväärset lisa Iben Fonnesberg-Schmidti äsja raamatuna ilmunud, Jonathan Riley-Smithi juhendamisel kirjutatud ja 2004. aastal Cambridge'is kaitstud doktoritöö *The popes and the Baltic crusades, 1147–1254*.⁷⁸ Analüüsisides paavstide rolli siinsete sündmuste kujundamisel alates Eugenius III (1145–53) vendide ristisõja proklamatsioonist (1147) kuni Innocentius IV (1243–54) pontifikaadi lõpuni, osutab ta, et paavstide osa oli eelkõige reaktiivne, kuna aga initsiatiiv ristisõdade väljakuulutamiseks tuli reeglina kohalikel valitsejatel. Paavstikuuria proaktiivsus sõltus siiski ka kirikupeast ning selle suurenemist võib täheldada eriti Honorius III (1216–27) ajal, millega langevad kokku ka mitmed olulised sündmused Eestimaa ristisõdade käigus. Eesti kontekstis on samuti huvipakkuv, et autor seostab paavstide suurenenud huvi ka pastoraalse teoloogia levikuga, mis kutsus pöörama rohkem tähelepanu vaeristitute usku pühendamisele.

Ühtlasi on aga senisel tuumikgrupil juba praegusekski õnnestunud edukalt kasvatada nii järelkasvu kui seeläbi ka teemaderingi. Kurt Villads Jenseni juhendamisel on Lõuna-Taani Ülikoolis kirjutatud kaks doktoritööd, mis on mõlemad sel aastal ka raamatuna ilmumas. Ane Lise Bystedi 2004. aastal kaitstud *In merit as well as in reward: indulgences, spiritual merit, and the theology of the crusades, c. 1095–1216* on teema olulisusele vaatamata üks esimesi põhjalikumaid käsitlusi just ristisõja indulgentside arengust.⁷⁹ Janus Møller Jenseni doktoritöö *Denmark and the crusades*,

⁷⁶ Carsten Selch Jensen, “The nature of the early missionary activities and crusades in Livonia, 1185–1201”, *Medieval spirituality in Scandinavia and Europe*, A collection of essays in honour of Tore Nyberg (Odense, 2001), 121–137; Carsten Selch Jensen, “Urban life and the crusades in North Germany and the Baltics in the early 13th century”, *Crusade and conversion on the Baltic frontier, 1150–1500*, ed. by Alan V. Murray (Aldershot, 2001), 75–94; vt ka Carsten Selch Jensen, “Byer og borgere i 1200-tallets baltiske korstog”, *Den Jyske Historiker*, 89 (2000), 68–88.

⁷⁷ Torben K. Nielsen, “Mission and submission: societal change in the Baltic in the thirteenth century”, *Medieval history writing and crusading ideology*, ed. by Tuomas M. S. Lehtonen and Kurt Villads Jensen, *Studia Fennica Historica*, 9 (Helsinki, 2005), 216–231.

⁷⁸ Iben Fonnesberg-Schmidt, *The popes and the Baltic crusades, 1147–1254*, *The Northern World*, 26 (Leiden, 2007); vt ka Anti Selarti arvustust, *Ajalooline Ajakiri* (2007), 1 (119), 111–113.

⁷⁹ Ane Lise Bysted, *The crusade indulgence: spiritual rewards and the theology of the crusades, c. 1095–1261*, (Leiden, ilmumas); vt ka Ane Lise Bysted “Indulgence, satisfac-

1400–1650 on aga esimene eraldi uurimus taanlaste nn hilistest ristiretkedest hiliskeskajal ja varauusajal, mis näitab veenvalt, et ristiõjaliikumine mitte ainult ei avaldanud laiaulatuslikku mõju Skandinaavia poliitilisele kultuurile terve keskaja vältel, vaid et see mõju ulatus ka reformatsiooni-järgsesse perioodi ega ei kadunud koos usupuhastusega, nagu oli vaiki-misi eeldanud varasem ajalookirjutus.⁸⁰

Rootsi ristiretked Soome, Karjala ja Vene aladele

Märksa vähem on ristiõjauurimine olnud esil Rootsis. Seda on ühelt poolt seletatud sealsete valitsejate (erinevalt nt Taani ja Norra eliidist) mitteosa-lemisega Püha Maa ristiõdadades. Pilku naabermaade uurimustele pööra-tes selgub aga kiiresti, et see kriteerium ei pruugi sugugi vettpidav olla – Taani uurijad keskenduvad Püha Maa asemel pigem Läänemereäärsetele retkedele, norralastel aga puudub uuem ristiõjauurimine pea sootuks. Niisamuti on uuem historiograafia Rootsiki pööranud oma tähelepanu rootslaste retkedele praeguse Soome, Karjala ja Venemaa aladele ning heitlustele Aleksander Nevskiga 13. sajandil. Lisaks eelpoolmainitud John Lindile on neid retki analüüsinud ka Thomas Lindkvist.⁸¹ Kuigi siin reeg-lina andmeid paavstlikust heakskiidust pole säilinud, siis käsitlesid kor-raldajad oma ettevõtmisi kummatigi ristiretkedena. Seega tuleks nii Lindi kui Lindkvisti arvates needki sõjakäigud arvata ristiõjaliikumise üheks osaks, ehkki seeläbi panevad nad kahtluse alla ühe pluralistliku ristiõja-käsitluse peamise eelduse: ristiõjal peab olema paavstlik heakskiit. Lää-

tion, and the heart's contrition in 12th century crusading theology”, *Medieval history writing and crusading ideology*, ed. by Tuomas M. S. Lehtonen and Kurt Villads Jensen, *Studia Fennica Historica*, 9 (Helsinki, 2005), 85–93.

⁸⁰ Janus Møller Jensen, *Denmark and the crusades, 1400–1650*, *The Northern World*, 26 (Leiden, ilmumas 2007). Doktoritöö e-versioon on kättesaadav Lõuna-Taani Ülikooli kodulehelt: <<http://www.humaniora.sdu.dk/phd/dokumenter/filer/Afhandler-56.pdf>> (10.05.2007); vt ka: “Peregrinatio sive expeditio: why the First Crusade was not a pilgrimage”, *Al-Masaq: Islam and the medieval Mediterranean* 15:2 (2003), 119–137; “*Sclavorum Expugnator*: conquest, crusade and Danish royal ideology in the twelfth century”, *Crusades*, 2 (2003), 55–81; “Die Bezwingen der Slawen – Kreuzzug, Königsideologie und Wenden im 12. Jahrhundert”, *Freunde und Feinde – Alltagsleben an der Ostsee, 700–1200*, hrsg. von Palle Birk Hansen, Anna-Elisabeth Jensen, Manfred Gläser und Ingrid Sudhoff, *Ausstellungen zur Archäologie in Lübeck*, 7 (Lübeck, 2004), 33–45.

⁸¹ Thomas Lindkvist, “Crusades and crusading ideology in the political history of Sweden”, *Crusade and conversion on the Baltic frontier, 1150–1500*, ed. by Alan V. Murray (Aldershot, 2001), 119–130; Thomas Lindkvist, “Erik den heliges Sverige”, *Püha Henrik ja Suomen kristillistyminen/ Sankt Henrik och Finlands kristnande*, toim. Helena Edgren, Tuukka Talvio ja Eva Ahl (Helsinki, 2007), 27–38.

nemere ristisõdade eelloo ning ka Eesti- ja Liivimaa kontekstis on vägagi huvipakkuvad teise tuntud Rootsi medievisti, Henrik Jansoni uurimused Skandinaavia ja lääneslaavi paganate kuvandi kujunemisest sakside varasema vallutuse ja misjoni ajalookirjutuses.⁸² Küsides, mis ikkagi “tegi paganatest paganad”, väidab Janson, et veelahke jooksis kiriklikku alluvuspiiri mööda: nagu kristluse süda-aladel, kujutati ka rajamaadel pagana-tena eelkõige neid rühmi või valitsejaid, kes olid üles näidanud allumatust selle kiriku vastu, kelle esindaja üht või teist ajalookroonikat parajasti üles tähendas.

Kui Norra on praeguseks ristisõja uurimisest pea sootuks kõrvale jäänud, siis selle asemel on jõudsalt esile kerkinud Soome – seda nii ülelahenaabrite aladel ja sealt edasi Karjalasse ja Vene aladele toimunud retkede määratlemisel ristisõdadena kui ka soomemaise historiograafia jõudsa kasvu poolest. Eriti legendaarse nn esimese Soome ristiretke (u 1155/57) ja seda juhtinud piiskop Henriku märtrisurma tähistamine Soome kiriku 850. aastapäevana 2006. aastal tõi endaga kaasa terve rea uut kirjandust. Siin väärivad esmajoones märkimist Tuomas Heikkilä uus editioon Püha Henriku pühakuloost,⁸³ aga ka 2006. aastal toimunud rahvusvahelise seminari ettekandeid koondav kogumik *Pühä Henrik ja Suomen kristillistyminen*.⁸⁴ Teisalt iseloomustab Soome ajalookirjutust ka huvi ristisõdade retseptisiooniloo vastu. Skandinaaviamaade kontekstis on oma mahult üsna pretsedenditu Derek Fewsteri 2005. aastal kaitstud doktoritööle põhinev ülevaate-teos keskaja ja sealhulgas eriti ristisõdade pärandi (ära)kasutamisest soome rahvusliku ajalooteadvuse kujunemisel.⁸⁵ Ristisõdade retseptisioonilooaga teiselt poolt Viiburit vaadatuna tegeleb Mari Isoaho doktoritöö *The image of Aleksandr Nevskiy in medieval Russia*, mis analüüsib Aleksander Nevski pühakuloo rolli Vene riikluse ja ajalootead-

⁸² Henrik Janson, “What made the pagans pagans”, *Scandinavia and Christian Europe in the Middle Ages*, Papers of the 12th International Saga Conference, Bonn, 28th July – 2nd August 2003, ed. by Rudolf Simek and Judith Meurer (Bonn, 2003), 250–256; Henrik Janson “Making enemies: aspects of the formation of conflicting identities in the southern Baltics around the year 1000”, *Medieval history writing and crusading ideology*, ed. by Tuomas M. S. Lehtonen and Kurt Villads Jensen, Studia Fennica Historica, 9 (Helsinki, 2005), 155–162.

⁸³ Tuomas Heikkilä, *Pühän Henrikin legenda* (Helsinki, 2006); vt ka Tuomas Heikkilä, “Pogroms of the First Crusade in medieval local historiography”, *Medieval history writing and crusading ideology*, ed. by Tuomas M. S. Lehtonen and Kurt Villads Jensen, Studia Fennica Historica, 9 (Helsinki, 2005), 155–162.

⁸⁴ *Pühä Henrik ja Suomen kristillistyminen*, toim. Helena Edgren, Tuukka Talvio ja Eva Ahl (Helsinki, 2006).

⁸⁵ Derek Fewster, *Visions of past glory: nationalism and the construction of early Finnish identity*, Studia Fennica Historica, 11 (Helsinki, 2006).

vuse kujunemisel.⁸⁶ Rõõmuga võib tõdeda, et nii nagu Soome medievistika üldisemalt, nii ei keskendu ka nende ristsõjauurimine mitte ainult kodu- ja naabermaade ajaloole. Nii kaitses käesoleva aasta aprillikuus Sini Kangas Helsingi Ülikoolis väitekirja *Deus vult: images of crusader violence, c. 1095–1100*, mis käsitleb nn Esimese ristsõja ajal kujunenud arusaama vägivallast. Kuuldavasti on seegi töö peagi raamatuna ilmumas.

Ristsõjad Leedu, Läti ja Eesti aladel

Jälgi jätmata pole ristsõjauurimuse buum möödunud ka Leedust ja Lätist, kuigi kummalgi maal pole esile kerkinud niivõrd silmatorkavat ja rahvusvaheliselt avaldavat koolkonda. Siinkohal Saksa Ordu Preisi ja Leedu ristiretkede historiograafiasse pikemalt süüvimata tuleb märkida, et ordu retked leedulaste vastu on Läänemere ristsõdade uuema historiograafia kontekstis leidnud taas rohket tähelepanu nii üldkäsitlustes kui eraldi uurimustena.⁸⁷ Ristiretkede uurimisse on mitmekülgselt panustanud Leedu muuseumi ja arhiivi direktor Kanadas Rasa Mažeika, kes on analüüsinud paganlike leedulaste kuvandit ristsõja-allikates.⁸⁸ Temalt pärineb ka sinise historiograafia kontekstis ainulaadne uurimus naissõdalaste kujutamiseest Baltikumi ristsõdades.⁸⁹ Lätis, kus ristsõdade ajalooga tegelevad praegu esmajoones arheoloogid nagu nt Andris Šnē, on laiemalt publitseerinud siiski hoopis Kaspars Kļaviņš, kes uurib Liivimaa ristiretkede retseptiooni ajalugu nii valgustus- kui rahvusliku ärkamise ajastul.⁹⁰

⁸⁶ Mari Isoaho, *The image of Aleksandr Nevskiy in medieval Russia: warrior and saint*, *The Northern World*, 21 (Leiden, 2006).

⁸⁷ Juba mainitud kogumikest vt ülevaatlilikult nt Axel Ehlers, "The crusade of the Teutonic knights against Lithuania reconsidered", *Crusade and conversion on the Baltic frontier, 1150–1500*, ed. by Alan V. Murray (Aldershot, 2001), 21–44.

⁸⁸ Rasa Mažeika, "Granting power to enemy gods in the chronicles of the Baltic crusades", *Medieval frontiers*, ed. by David Abulafia and Nora Berend, 153–71; Rasa Mažeika, "Of cabbages and knights: trade and trade treaties with the infidel on the Northern frontier, 1200–1390", *Journal of Medieval History*, 20 (1994), 63–77; vt ka tema historiograafilist ülevaadet: Rasa Mažeika, "The Grand Duchy rejoins Europe: post-Soviet developments in the historiography of pagan Lithuania", *Journal of Medieval History*, 21 (1995), 289–303.

⁸⁹ Rasa Mažeika, "'Nowhere was the fragility of their sex apparent': women warriors in the Baltic Crusade chronicles", *From Clermont to Jerusalem: the crusades and crusader societies, 1095–1500*, ed. by Alan V. Murray, International Medieval Research, 3 (Turnhout, 1998), 229–248.

⁹⁰ Kaspars Kļaviņš, "The Baltic Enlightenment and perceptions of medieval Latvian history", *Journal of Baltic Studies*, 29:3 (1998), 213–224; Kaspars Kļaviņš, "Die Interpretationen des Mittelalters un Lettland während des nationalen Erwachens der Letten",

Eesti, nagu kahtlemata Lätigi ristosõjauurimuse senise selgroo moodustavad ühelt poolt baltisaksa uurimused (mille areng on samuti teinud läbi artikli alguses visandatud kaare valgustusaegsest hukkamõistust koloniaalajastu ristosõjanostalgiani), teisalt aga rahvusliku ajalookirjutuse traditsioon, mille nn Muistse vabadusvõitluse ja sellele järgnenud loomuliku arengu katkestuse (ehk orjaöö) paradigma leidis ärakasutamist ka nõukogudeaegses ajalookirjutuses. Samuti jätkas seda taasärkamisajal ilmunud ja senini uusim eestikeelne Liivi- ja Eestimaa ristosõdade monograafia, Sulev Vahtre *Muinasaja loojang Eestis*.⁹¹ Samal ajal ilmus kaalukaid töid ka Välis-Eestis: Peep Peeter Rebase käsitlused Taani ristosõdadest Eestisse on siiani jäänud ainsateks eesti autori poolt sellel teemal kirjutatud pikemateks uurimusteks.⁹² Lisaks tuleks siinses kontekstis mainida ka Saksa uuemat ajalookirjutust Liivi- ja Eestimaa ristosõdade kohta – eelkõige Manfred Hellmanni ja Berndt Ulrich Huckeri töid, mis keskenduvad peamiselt ristosõdade varasele perioodile 12. sajandi lõpus.⁹³ Eesti ajalookirjutuses alates 1990. aastate teisest poolest esiletõusnud uuele ristosõjauurimise lainele moodustab ülaltoodu niisiis üsnagi kireva konteksti. Viimase esmaseks eesmärgiks ja praeguseks ka juba saavutuseks võibki lugeda distantseerumist kitsalt rahvuslikust perspektiivist – ümberorienteerumist nn Muistse vabadusvõitluse diskursuselt ning 12. ja 13. sajandi vahetusel Liivi- ja Eestimaal aset leidnud sündmuste asetamist ristosõja-

Baltica: Die Vierteljahresschrift für Baltische Kultur, 3 (2000), 10–21; Kaspars Kļaviņš, “Die Idee des Mittelalters als Beispiel des wechselnden Wertesystems in Lettland während des 20. Jahrhunderts”, *Baltica: Die Vierteljahresschrift für Baltische Kultur*, 1 (2001), 17–26.

⁹¹ Sulev Vahtre, *Muinasaja loojang Eestis: vabadusvõitlus 1208–1227* (Tallinn, 1990). Samast (lk 23–46) vt ka ülevaadet Liivi- ja Eestimaa ristosõdade varasema, nii baltisaksa kui Eesti rahvusliku historiograafia kohta.

⁹² Peep Peter Rebane, *Denmark and the Baltic Crusade, 1150–1227* (Unpublished dissertation, Michigan State University, 1969); Peep Peter Rebane, “Denmark, the Papacy and the Christianization of Estonia”, *Gli inizi del Cristianesimo in Livonia-Lettonia*, Atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione dell’ VIII centenario della Chiesa in Livonia (1186–1986), Roma 24–25 giugno 1986, ed. Michele MacCarrone (Vatican, 1989), 171–20; Peep Peeter Rebane, “From Fulco to Theoderic: the changing face of Livonian Mission”, *Muinasaja loojangust omariikluse läveni*, Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks, toim. Andres Andresen (Tartu, 2001), 37–68.

⁹³ Manfred Hellmann, “Bischof Meinhard und die Eigenart der kirchlicher Organisation in den baltischen Ländern”, *Gli inizi*, 9–30. Berndt Ulrich Hucker, “Die Chronik Arnolds von Lübeck als “Historia Regum””, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 44 (1988); Berndt Ulrich Hucker, “Die Herkunft des Livenapostels Meinhard”, *Studien über die Anfänge christlicher Mission in Livland*, hrsg. von Manfred Hellmann (Sigmaringen, 1989), 36–38; Berndt Ulrich Hucker, “Der Zisterzienserabt Berthold, Bischof von Livland, und der erste Livlandkreuzzug”, *samas*, 39–64.

liikumise, nagu ka Euroopa laienemisega kaasnenud kristianiseerimis- ja koloniseerimisprotsesside laiemasse konteksti.

Kuigi omamaiste monograafiate ega kogumikeni pole jõutud, on uut ristosõjakäsitlust jõudsalt ja mitmetahuliselt edasi arendatud rohketes artiklites. Eelviidatud kogumikus *Crusade and conversion on the Baltic frontier* ilmunutele lisaks tuleb esmalt viidata Tiina Kala käsitlustele nii vastristitute kui ristimise ja misjoni praktikate kujutamisest 13. sajandi allikates.⁹⁴ Samuti puudutavad ristosõjaga seotud küsimusi rohkemal või vähemal määral mitmed keskaja ajaloo käsitlused, nagu Anti Selarti uurimused Eesti- ja Liivimaa suhetest Vene riikidega⁹⁵ ning kaudsemalt ka Juhan Kreemi tööd Saksa ordust.⁹⁶ Ristosõjaurimise seisukohalt on eriti huvipakkuvad just Anti Selarti väited, et allikates peegelduvate radikaalsete vastanduste kõrval peaksime ühtlasi pöörama tähelepanu ka kohalike jõudude piiriülesele suhtlusele ja liitudele. Nagu näitavad ka Angus MacKay uurimused *reconquista*-aegsest Pürenee poolsaarest, ei takistanud lähedased kultuuridevahelised sidemed, perekondlikud ja poliitilised liidud sugugi samal ajal kasutamast Ladina kristlaskonna kaitsmise retoorikat.⁹⁷ Teisalt võiks aga Eesti- ja Liivimaale laiendada Nora Berendi tähelepanekuid keskaegsete piirialade kohta: dualistlikku retoorikat tulekski analüüsida esmajoones kohaliku eliidi ja sõjaliste ordude kontekstis, kes arendasid seda oma hegemoonia ja identiteedi kindlustamiseks. Kindlasti ongi Liivi- ja Eestimaa ajaloo tõlgendamiseks ristosõjaliikumise võtmes veel ruumi – muuhulgas vääriks mitmetahulisemat analüüsi ristosõdade mõju siin käibinud poliitilisele retoorikale ja praktikatele ka väljaspool 12.–13. sajandi vahetuse sündmusi ja ametlikult sanktsioneeritud ristiretki. 13. ja 14. sajandi ajaloo analüüsimine ristosõjaliikumise valguses võiks ilmselt mitmelgi puhul, sh näiteks Jüriöö representatsioonide tõlgendamisel, heita tekstidele ja sündmustelegi uut valgust.

Eesti ristosõjaurimise teise suure keskme moodustavad aga hetkel Henriku Liivimaa kroonika käsitlused. Enn Tarvel on käsitlenud krooni-

⁹⁴ Tiina Kala, “Vana-Liivimaa neofüüdid ja nende naabrid katoliiklike ristiusustajate pilgu läbi”, *Kleio* (1997), 2 (20), 3–8; Tiina Kala, “Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi”, *Tuna* (2006), 3 (32), 8–26.

⁹⁵ Anti Selart, *Eesti idapiir keskajal* (Tartu, 1998); Anti Selart, *Liivimaa ja Vene 13. sajandil: uurimus poliitilisest ajaloost*, Dissertationes Historiae Universitatis Tartuenssis, 4 (Tartu, 2002); vt ka Anti Selart, “Confessional conflict and political co-operation”; Anti Selart, “Tigedate rahvaste, see on uskumatute leedulaste ja skismaatiliste venelaste keskel ...”, *Vikerkaar* (1998), 4/5, 130–134.

⁹⁶ Vt. esmajoones Juhan Kreem, *The town and its lord: Revel and the Teutonic Order in the fifteenth century*, Tallinna Linnaarhiivi toimetised, 6 (Tallinn, 2002).

⁹⁷ MacKay, *Spain in the Middle Ages*, 217–243.

kas kohaliku võimuhierarhia kirjeldamiseks kasutatud terminoloogiat,⁹⁸ Marek Tamm selles esinevad imetegused,⁹⁹ Ain Mäesalu sealseid lahingute ja piiramiste kirjeldusi¹⁰⁰ ning Jaan Undusk ja siinkirjutaja krooniku tsitaadi- ja metafoorikasutust.¹⁰¹ Seeläbi on märgatavalt mitmekesistunud selle sageli liigagi üksüheselt ümberjutustatud teksti tõlgendamine. Kui varasem uurimus võttis küll teadmiseks nt krooniku rohke tsitaadikasutuse, siis praegused tööd on näidanud, et eeskujude mõju teksti ülesehitusele on olnud märksa mitmekihilisem ja et mitme end akadeemilisegi ajalookäsitluse sisse seadnud stseeni või tegelaskuju taga võib peituda hoopis mõni tuntud *topos* või stereotüüp. Kuigi nii Eesti kui suuresti välisautorite toel on Henriku kroonika, millest on viimastel aastatel ilmunud ka rohkelt uustõlkeid ja kordustrukke, jõudsalt liikumas tuntumate ristisõjakroonikate hulka, on selle kõrval jäänud varju teiste ristisõja- allikate, sealhulgas nii vanema kui noorema riimkroonika uurimine. Tulevikku vaatavalt loovad selleks aga hea eelduse mitmete oluliste tekstide uustõlked nagu Urmas Eelmäe *Liivimaa vanema riimkroonika*¹⁰² ja Kaspar Koltgi ilmunud Lüübeki Arnoldi *Slaavlaste kroonika* (u 1200) Liivimaa ristisõja peatüki tõlge.¹⁰³

Ajalookroonikatele lisaks on Eesti keskajaurimise allikaliikide spekter muuski osas tähelepandavalt laienenud – viimasel ajal on kaasatud nii arheoloogia, folkloori kui kunstiajaloo ainetikku.¹⁰⁴ Siin on Heiki Valk

⁹⁸ Enn Tarvel, “Die Interpretation der sozialhistorischen Terminologie in den livländischen Geschichtsquellen des 13. Jahrhunderts”, *The European frontier: clashes and compromises in the Middle Ages*, International Symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) Project and the Department of Archaeology, Lund University, held in Lund October 13–15 2000, ed. by Jörn Staecker (Lund, 2004), 311–314; vt ka sama autori laiemat tõlgendust: Enn Tarvel, “Henrik ja tema aeg”, *Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklite kogumik III*, toim. Jüri Kivimäe (Tallinn, 1987), 7–32.

⁹⁹ Marek Tamm, *Imeteod ristiusustamisaegsel Liivi- ja Eestimaal: XII sajandi lõpp – XIII sajandi algus*, Tallinna Linnaarhiivi toimetised, 1 (Tallinn, 1996).

¹⁰⁰ Ain Mäesalu, “Heitemasinad muistses vabadusvõitluses”, *Muinasaja loojangust omariikluse läveni*, Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks, toim. Andres Andresen (Tartu, 2001), 69–105.

¹⁰¹ Jaan Undusk, “Tsiteerimise kunstist: lisandusi Läti Henriku ja *Vulgata* suhetele”, *Keel ja Kirjandus* (1990), 2/3, 67–78 ja 136–46; vt ka Linda Kaljundi, “Noor kirik Issanda uuel viinamäel: kasvu ja viljakuse motiivi Henriku Liivimaa kroonikas”, *Keel ja Kirjandus* (2004), 3, 161–83.

¹⁰² *Liivimaa vanem riimkroonika*, tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe, teaduslik toimetaja Enn Tarvel (Tallinn, 2003).

¹⁰³ Kaspar Kolk, “Lüübeki Arnold: Liivimaa pööramisest”, *Tuna* (2004), 1, 70–83; 2, 37–57; vt ka Sulev Vahtre, “Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest”, *Ajalooline Ajakiri* (2001), 3 (114), 5–26.

¹⁰⁴ Populaarsemas vormis võtab toimunud muutuse hästi kokku *Eesti aastal 1200*, toim. Marika Mägi (Tallinn, 2003).

kõrvutanud kahte ristosõjakroonikates laialtlevinud *topos*'t, paganate looduslikke pühapaiku ning nende radikaalselt erinevaid matmiskombeid, arheoloogilise leiumaterjaliga.¹⁰⁵ Ivar Leimus on kaasanud ristosõjaloo tõlgendamisse Sõjateenistuse vendade pitseri,¹⁰⁶ Aldur Vunk aga palverännumärgid.¹⁰⁷ Marika Mägi on analüüsinud ristosõja käigus väljajoonistuvat saarlaste kuvandit, kõrvutades seda leidudest tuvastatud materiaalse kultuuriga ning osutades, et viimane annab alust oletada märksa arenenumat, hierarhilisemat ja avatumat ühiskonda kui seda kirjeldavad kroonikad.¹⁰⁸ Ülo Valk on aga tõlgendanud Henriku Liivimaa kroonikast tuntud motiivi, n-ö ristimise mahapesemise kombe võimalikke kajastusi Eesti folklooris.¹⁰⁹ Keelelooliselt on jällegi huvipakkuvad Urmas Sutropi käsitlused Henriku kroonikast tuntud Tarapita-nimelisest paganlike eestlaste jumalast.¹¹⁰ Kersti Markuse uurimused siinse kirikuehituse ajaloo ning misjoni- ja ristosõjavõrgustike omavahelistest suhetest aga töötavad panna aluse lausa omaette uuele uurimissuunale eriti Lääne-Eesti ja saarte kristianiseerimise uurimisel.¹¹¹

Viimasena tuleb mainida sedagi, et üha enam on tähelepanu pööratud ristosõdade retseptiooni ajaloole rahvuslikus ajalookäsitluses ja -mälus. Nagu Marek Tamm on osutanud, on Eesti ajalooteadvust esmajoones

¹⁰⁵ Heiki Valk, *Rural cemeteries of southern Estonia 1225–1800 AD*, CCC Papers, 3, (Visby, 1999; korduustrükk 2001); Heiki Valk, "Christian and non-Christian holy sites in medieval Estonia: a reflection of ecclesiastical attitudes towards popular religion", *The European frontier: clashes and compromises in the Middle Ages*, International Symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) Project and the Department of Archaeology, Lund University, held in Lund October 13–15 2000, ed. by Jörn Staecker (Lund, 2004), 299–310.

¹⁰⁶ Ivar Leimus, "Mõõgavendade pitser – märk Saksa-Taani salasõjast?", *Tuna* (2002), 1, 20–26.

¹⁰⁷ Aldur Vunk, *Jeesus läks maal kõndimaie: ristosõjad ja palverännakud Eesti keskajal* (Tallinn, 2005).

¹⁰⁸ Vt esmajoones: Marika Mägi, *At the crossroads of space and time: graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD*, CCC papers, 6, (Visby, 2002).

¹⁰⁹ Ülo Valk, "The significance of baptism in Estonian folk belief", *Folklore*, 5 (Tartu, 1997), 9–38, <<http://folklore.ee/folklore/vol5/yloorist1.htm>> (10.05.2007).

¹¹⁰ Urmas Sutrop, "Taarapita – the great god of the Oeselians", *Folklore*, 26 (Tartu, 2004), <<http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol26/sutrop.pdf>> (10.05.2007); Urmas Sutrop, "Taarapita – saarlaste suur jumal", *Mäetagused*, 16, <<http://haldjas.folklore.ee/tagused>> (10.05.2007).

¹¹¹ Kersti Markus, "Korstaget till Marias land", *Pilgrimshelgon och vallfartskonst*, *Runica et mediaevalia, Scripta minora*, 6 (Stockholm, 2002), 209–222; Kersti Markus, *Från Gotland till Estland: kyrkokonst och politik under 1200-talet* (Kristianstad, 1999).

kujundanud ilukirjandus.¹¹² Siin aga mängivad olulist ja isegi keskset rolli just ristisõdade ajastu sündmused ehk eestlaste n-ö permanentse vabadusvõitluse arhetüüpideks kujunenud Muistne vabadusvõitlus ja Jüriöö, nii nagu näitab ka Anti Selartilt selle teema kohta ilmunud sissejuhatav ülevaade.¹¹³ Ajaloomälu lähem uurimine töötab tulevikus kindlasti põnevaid tulemusi, seni aga pakub selleks head sissejuhatust veel ka Juhan Kreemi analüüs Saksa ordu Liivi haru ajaloo uurimisest, kasutamisest ja ärakasutamisest.¹¹⁴

Mida oodata tulevikult? Nii nagu ristisõdade historiograafia laiemalt, nii on ka Läänemere ristisõdade uurimislugu viimase aastakümnega paisunud mitmekesiseks ja kirevaks – ning järgmisena võime ilmselt siingi oodata esimesi sünteesikatseid, milleni üldine ristisõjauurimine on pärast paarikümmend aastat väldanud plahvatuslikku laienemist juba jõudnud ja jõudmas.

ABSTRACT: The quest for the Holy War: a review of recent studies on crusades in Europe and in the Baltic

This historiographical essay discusses the historiography from the 1970s onwards of the crusades, which brought along a radical shift from the previous, so-called traditionalist definition of crusading. While the earlier studies viewed the crusades as the campaigns undertaken in 1095–1291 to liberate the Holy Land, and Jerusalem in particular, from the unbelievers, the newer research has come to emphasize the much broader geographical and temporal scale of the phenomenon and the universality of the crusading call at all frontiers of Christendom, as well as the long lasting impact

¹¹² Marek Tamm, “Monumentaalne ajalugu: mida me mäletame Eesti ajaloost?”, *Vikerkaar* (2003), 10/11, 60–68; Marek Tamm, “Jüriöö-tekst eesti kultuuris”, *Looming* (1998), 3, 401–411.

¹¹³ Anti Selart, “Muistne vabadusvõitlus”, *Vikerkaar* (2003), 10/11, 108–120. Jüriöö kohta vt ka Linda Kaljundi, “Hingejõu ilmed ja meelehaigus: mäss Eesti ajaloomälus ja selle keskaegsetes tüvitekstides”, *Paar sammukest XXII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*, toim. Ergo-Hart Västriku ja Mall Hiimäe (Tartu, 2006), 15–30.

¹¹⁴ Juhan Kreem, “The Teutonic Order in Livonia: diverging historiographic traditions”, *The crusades and the military orders: expanding the frontiers of medieval Latin Christianity*, ed. by Zsolt Hunyadi ja József Laszlovsky (Budapest, 2001), 467–479.

it had on the medieval European mentalities and political culture. This paradigmatic change has also had a significant impact on the studies of the Baltic crusades. Previously, the course of events was mostly discussed separately in the national historiographies of the region and treated as sets of unique events of mainly local and national importance. Then, from the 1990s onwards, the spread of the pluralist school has resulted in a comparative approach on the crusades and conversion on the Baltic frontier (from the twelfth to fifteenth centuries) in a much wider context.

The first part of the article discusses the changes in the crusading studies from the 1970s onwards in general, focusing mainly on the pluralist approach introduced by British and American scholars (e.g. Jonathan Riley-Smith). Their breaking with the earlier tradition included not only abandoning the strict temporal and geographical framework, but also offering new, more fluid criteria: to be considered as crusades, the campaigns held either on the frontiers of Christendom (Levant, the Iberian peninsula, the Baltic Sea region, etc.) or in Europe should have had papal authorization, which likewise granted the indulgence and privileges (legal immunity, etc.) for the participants who took the cross and thus gave the crusading vow.

The article also introduces the current research topics of crusading studies, arguing that the other major change from the earlier tradition – emphasis on the spiritual rather than material motifs of the participants – has resulted in an array of new studies both into the practices of crusading (the organization of campaigning and the so-called crusading networks, the relationship between penitential pilgrimage and crusading practices, the identity of Christian warriors, etc.), as well as the representations of religious warfare (the images of the “other”, Muslim and Byzantine views on the crusade(s), etc.). Accompanied by the new methodological approaches (e.g. gender studies), as well as the newly used written, visual, and material source material previously often considered marginal, this has resulted in an explosive growth of the scope and number of the crusading studies. However, the article also argues that during the past few years the pluralism dominating the field has influenced several scholars, on the one hand, to shift to an again more exclusive definition of crusading (e.g. Jean Flori), and, on the other hand, into a deconstruction of the crusades (e.g. Christopher Tyerman), which argues that no clear concept nor vocabulary for the crusades existed in the medieval period and the subject matter is itself by and large a modern construction.

The second part of the article discusses the rapid increase of the crusading studies in the Baltic region from the 1990s onwards. Along the spread of the pluralist definition of crusading, the campaigns held around the Baltic Sea in the name of Christendom from the twelfth century onwards are now included among the crusading movement. The studies into the Baltic crusades have also raised many questions regarding the definition of crusading: e.g. the necessity of the papal authorization for considering a campaign a crusade, or the relationship between the papal and local initiative for crusading.

The article argues that while the first phase of the studies into the Baltic crusades was mainly concerned with establishing the legitimacy and the comparative framework for its subject matter, during recent years there has been a noticeable growth of interest in finding new approaches and interpretative vocabulary for analyzing these phenomena. The first conceptual trends in the early 1990s were much inspired by frontier studies and also the research into “the making of Europe”, which were both widely discussed in medieval studies at that time. Lately, however, these two approaches have been complemented by a growing interest into the representation of otherness in crusading, the production of Christian time and space both on the “normally real” material and narrative level that accompanied the campaigns, the concepts of and the relationship between “culture clash” and “cultural encounter”, as well as the possibilities of adapting (post)colonial theory on the medieval Christianization and colonization processes around the Baltic Sea.

Even though the major achievement of the new crusading studies in the region lies in abandoning the narrow focus of the national historical writing that previously loomed large, the very last part of the article introduces the impact the above-discussed changes have had on the regional historiographies, including the Danish, Swedish, Finnish, and Baltic new schools of crusading studies.

In conclusion, the current studies into the Baltic crusades are characterised by pluralism and continuous growth in terms of geographical, temporal and conceptual frameworks, as well as the number and variety of studies published on the topic. Similarly to the now-established new crusading studies in general, the still-lacking syntheses of this vast and heterogeneous research are likely to be seen in the near future.

LINDA KALJUNDI (b. 1979) is a Ph.D. student at the University of Helsinki and at the University of Tartu, and the coordinator of the Centre for Medieval Studies, Tallinn University